

SLAPTOSIOS TARNYBOS VIETA TOTALITARINĖJE SSRS

Kristina Burinskaitė

Doktorantė

Vilniaus universiteto

Istorijos fakulteto

Naujosios istorijos katedra

Tel. 8 675 282 56

El. paštas: kristina@genocid.lt

Įvadas

Sovietinis totalitarinis režimas rėmėsi komunistine ideologija, kurios pagrindu buvo kuriami totalios kontrolės ir neribotos valdžios planai, ir taip užprogramavo prievartos ir teroro naudojimą. Vienas iš išskirtinių sovietinės totalitarinės sistemos bruožų – ypatinga slaptosios tarnybos vieta SSRS, glaudūs jos santykiai su komunistų partija. Slaptosios tarnybos ir komunistų partijos santykiai buvo gana painūs ir kito istorijos raidoje. Komunistų partija nuolat stengėsi stiprinti slaptosios tarnybos kontrolę ir politinį vadovavimą, bet istoriografijoje vyrauja nuomonė, kad partijai taip ir nepavyko visiškai pajungti šios struktūros savo pavaldumui. Sovietinė slaptoji tarnyba ne tik vykdė įprastas slaptosioms tarnyboms funkcijas, bet ir atliko politines bei ideologines funkcijas. Per visą sovietinės slaptosios tarnybos egzistavimą buvo nuolat pabrėžiama, kad VČK, GPU, OGPU, NKVD, NKGB, MGB, KGB pirmiausia buvo partinė ir politinė institucija, nes jos veikla rėmėsi komunistine ideologija ir

jai buvo keliami politiniai ir ideologiniai uždaviniai. Ji taip pat buvo sovietinio režimo atrama tiek Sovietų Sąjungoje, tiek okupuotose šalyse ir viena iš svarbiausių komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos vykdytojų. Jai priskirtos funkcijos ir nulėmė jos išskirtinę vietą SSRS. Ideologizuotas ir politizuotas šios institucijos vertinimas turėjo įtakos ne tik jos funkcijoms, bet ir veiklos metodams, objektams, į kuriuos nukreiptos sovietinės slaptosios tarnybos priemonės, net jos vartota terminija. Po Josifo Stalino mirties atsisakoma masinių represijų ir pasitelkiamos rafinuotesnės priemonės. Tokie pokyčiai veikė ir KGB funkcijas bei metodus. KGB tampa labiau ideologinio poveikio institucija. Pasitelkus vadinamąsias „active measures“ („aktyviosios priemonės“) – dezinformaciją, propagandą, kompromitavimą – buvo siekiama nuslėpti tikruosius komunistų partijos ir KGB tikslus. Tačiau šie metodai buvo taikomi ne tik daryti įtaką visuomenės nuomonei, bet ir paveikti jos elgesį bei pasaulėžiūrą. Vis dėlto, nepaisant pokyčių,

per visą sovietinės slaptosios tarnybos veiklos laikotarpį jos pagrindinės funkcijos ir tikslai nepakitę, keitėsi tik veikimo forma ir metodai. Šio straipsnio *objektas* – sovietinės slaptosios tarnybos veiklos ideologiniai ir politiniai aspektai, kurie lėmė išskirtinę jos vietą Sovietų Sąjungoje. Straipsnio *tikslas* yra pažvelgti į sovietinę slaptąją tarnybą ne kaip į žvalgybines ir kontržvalgybines funkcijas vykdančią instituciją, o kaip į politinę, partinę ir ideologinę struktūrą, atskleisti, kokia įtaka jos politinis pobūdis turėjo jos funkcijoms, veiklos formoms ir metodams. Šiame straipsnyje bus keliami *šie uždaviniai*: atskleisti, kokie komunistinės ideologijos postulatai lėmė sovietinės slaptosios tarnybos kaip politinės ir ideologinės institucijos traktavimą; apžvelgti jos institucinę raidą, jai keliamus uždavinius, santykius su komunistų partija, atskleisti, kaip ideologizuotas sovietinės slaptosios tarnybos traktavimas keitė jos veiklos sritis ir metodus; apžvelgti Lietuvos SSR KGB veiklos ideologinius ir politinius aspektus ir santykius su komunistų partija.

Istoriografija ir šaltiniai. Sovietinės slaptosios tarnybos, ypač KGB, veikla, mitai apie jos galybę, išskirtinę vietą SSRS kėlė ir vis dar kelia didžiulį visuomenės ir tyrėjų susidomėjimą. Bandoma įminti jos sėkmės ir galybės prielaidas, įvardyti priežastis, nulėmusias išskirtinę jos padėtį. Objektivių, visa apimančių veikalų apie šios struktūros istoriją vis dar nėra, turbūt dėl problemiško priėjimo prie KGB dokumentų Rusijos Federacijoje. Išskirtinos kelios sovietinės slaptosios tarnybos tyrimų istoriografijos kryptys: užsienio istoriografija iki ir po 1991 m., kai tapo prieinami

Rusijos archyvai; dabartiniai tyrinėjimai Rusijoje; lietuvių išsivijios ir nepriklausomos Lietuvos istorikų tyrimai.

Iki 1991 m. užsienio istoriografija rėmėsi negausiais šaltiniais, spauda, į Vakarus pabėgusių KGB karininkų atsiminimais. Labiausiai buvo domimasi KGB veikla. KGB veiklos tyrimams ir vertinimams ypač didelę įtaką darė nekritiškas į Vakarus pabėgusių buvusių KGB agentų ir karininkų pozicijos vertinimas. Daugiausia dėmesio šiuo laikotarpiu skiriama KGB vykdytai žvalgybinei ir propagandinei veiklai Vakaruose. Šiuose veikaluose fragmentiškai nagrinėjama ir slaptosios tarnybos istorija, ir veikla iki 1954 m. Užsienio autoriai daugiausia telkėsi į šaltojo karo metu KGB vykdytą propagandą ir dezinformaciją. Johno Barrono¹, Boryso Levytsky², Williama Corsono³, Johno Dziako⁴, Richardo H. Shultzo ir Roy Godsono⁵ darbuose daugiau faktografijos, įvykių dėstymo, o ne KGB veiklos analizės. Šios viešąją nuomonę formuojančios KGB priemonės vertinamos kaip SSRS užsienio ir vidaus politikos įgyvendinimo priemonės. Kuriamas KGB visagalybės įvaizdis ir Vakarų bejėgiškumas prieš KGB priemones. Tokiems vertinimams įtakos turbūt turėjo ir tai, kad kartais buvo remiamasi pabėgusių į Vakarus KGB karininkų pozicija. Pavyzdžiui, vieno iš slaptųjų tarnybų žymiausių

¹ Barron J. KGB today: the hidden hand. London, 1985.

² Levytsky B. The usage of terror: the Soviet secret police 1917–1970. New York, 1972.

³ Corson W. The New KGB: engine of soviet power. New York, 1985.

⁴ Dziak J. J. Chekisty: a history of the KGB. New York, 1988.

⁵ Shultz R. H., Godson R. Dezinformatsia: the strategy of soviet disinformation. New York, 1986.

ekspertų Christopherio Andrewso veikalai, paremti Vasilijaus Mitrochino⁶ sukauptais KGB dokumentais ir Olego Gordievskio⁷ atsiminimais bei vertinimais. Tai irgi turėjo įtakos autoriaus pozicijai. KGB veiklos užkuliusius ir mastus atskleidžia Ladislavas Bittmanas⁸, dirbęs specialiosiems Čekoslovakijos tarnyboms ir pabėgęs į Vakarus. Kadangi slaptosios ir represinės struktūros buvo svarbus totalitarinės sistemos bruožas, ši tema paliečiama Carlo Friedricho, Zbigniewo Brzeziński'o⁹, Michaelio Curtiso¹⁰ tyrimuose. Analizuojant sovietinės sistemos bruožus, veikimo principus, apibūdinama ir slaptosios tarnybos vieta SSRS¹¹. Žlugus SSRS, užsienio tyrinėjimui tampa svaresni, nes prieinami, nors ir ne visi, sovietinės slaptosios tarnybos dokumentai. Įvairūs sovietinės slaptosios tarnybos aspektai atsispindi Alleno Dal-

⁶ Andrew C., *Mitrochin V. The sward and the shield.* New York, 1999.

⁷ *Гордиевский О., Эндрю К. КГБ разведывательные операции от Ленина до Горбачева.* Москва, 1999.

⁸ *Bitmann L. The KGB and Soviet disinformation: an insider view.* New York, 1985.

⁹ *Friedrich C., Brezinsky Z. Totalitarian dictatorship and autocracy.* New York, 1966.

¹⁰ *Curtis M. Totalitarianism and the prospect for the worlds order.* New Jersey, 1979.

¹¹ *The soviet system of government // N. J. Hazard. Chicago, 1957; Kulsky W. W. The soviet regime: communism in practise.* Syracuse, New Your, 1963; *Barghoorn C. F. Politics in the USSR.* Boston, 1966; *Authority, power and policy in the USSR* by T. H. Rigby, A. Brown, P. Reddaway. London, 1988; *Confiscated power: how Soviet Russia really works* by D'Encausse H. C. New York, 1980; *The soviet system: from crisis to collapse* by A. Dallin, G. W. Lapidus. Oxford, 1995; *Fainsod M. How Russia is ruled.* London, 1967; *Lee S. J. Russia and the USSR 1985–1991.* London, 2006; *Coleman F. The decline and fall of the Soviet empire: forty years that shook the world from Stalin to Yeltsin.* New York, 1996; *The soviet dictatorship.* By H. Macclosky, J. E. Turner. London, 1960; *Police – state methods in the Soviet Union* by D. Rousset. Boston, 1953.

leso¹², Thierry Valtono¹³, Mareko Ciesielczyko¹⁴, Yevgenijaus Albatso¹⁵, Amy W. Knighto¹⁶, Michaelio Wallerio¹⁷, Peterio Deriabino, Tennento Bagley¹⁸, Michailo Gelerio¹⁹, Vladimiro Solovcevo, Elenos Klepikovos²⁰ veikaluose. Pažymėtina, kad nors yra daug literatūros apie SSRS ir sovietinę slaptąją tarnybą, retas užsienio autorius imasi išsamiau analizuoti ir vertinti šios tarnybos politinius ideologinius aspektus, be to, negalima tiksliai apibūdinti tikrosios jos reikšmės ir vietos Sovietų Sąjungoje. Svarbu ir tai, kad autoriai jos veiklos principus retai sieja su komunistine ideologija ir įvardija tai kaip KGB veiklos politizavimo išraišką. Represinių struktūrų vietai totalitariniuose režimuose daugiausia dėmesio skiria Hannah Arendt²¹, Juanas Linzas²², Harmonas Zeigleris²³. Taip pat šis klausimas nagrinėjamas ir bendresnio pobūdžio veikaluose apie ideologijas. Paminėtini George Sabine²⁴, Andrew

¹² *Dalles A. ЦРУ против КГБ.* Москва, 2000; *A documentary history of communism.* Edited by R. V. Daniels. Hover, London, 1984.

¹³ *Валтон Т. КГБ во Франции.* Москва, 1993.

¹⁴ *Ciesielczyk M. KGB: Rusijos ir sovietų slaptosios policijos istorija.* Vilnius, 1991.

¹⁵ *Albats Y. KGB: state within a state.* New York, 1994.

¹⁶ *Knights A. W. The KGB: police and politics in the Soviet Union.* New York, 1990.

¹⁷ *Waller M. Secret empire: The KGB in Russia today.* Oxford, 1994; *Waller M. Russia: death and resurrection of KGB* (internetu prieiga: www.jstor.org, žiūrėta 2007-10-11).

¹⁸ *Deriabina N. P., Bagley T. KGB: masters of the Soviet Union.* London, 1990.

¹⁹ *Геллер М. Утопия у власти: история Советского Союза с 1917 до наших дней.* London, 1980.

²⁰ *Соловьев В., Клепикова Е. Борьба в Кремле: от Андропова до Горбачева.* Нью Йорк, 1986.

²¹ *Arendt H. Totalitarizmo ištakos.* Vilnius, 2001.

²² *Lin Z. Totalitarian and authoritarian regimes.* London, 2000.

²³ *Zeigler L. Politinė bendruomenė.* Kaunas, 1993.

²⁴ *Sabine H. Politinių teorijų istorija.* Vilnius, 1995.

Heywood²⁵ darbai. Trumpai sovietinės tarnybos istorija pristatoma kolektyvinėje monografijoje apie slaptąsias tarnybas Vidurio ir Rytų Europoje²⁶.

Po 1991 m., atsivėrus archyvams, Rusijoje susidarė palankios sąlygos tirti represinių struktūrų veiklą. Kova su bolševikų režimo vidaus ir išorės priešais buvo vienas iš pagrindinių slaptosios tarnybos uždavinių. Pažymėtina, kad Rusijos istoriografija daugiausia dėmesio skyrė ketvirtąjo dešimtmečio masinėms represijoms, analizuojamos prielaidos, priežastys, tikslai, mastai. Vėliau, pasibaigus masinių represijų laikotarpiui, nuo 1954 m. slaptosios tarnybos veiklai šalies viduje, ypač kovai su disidentais, skiriama mažiau dėmesio. Keliamos įvairios teorijos apie sovietinių masinių represijų tikslus. Vieni jas laiko tik bolševikų (ypač J. Stalino) valdžios ir totalios kontrolės užtikrinimo ar socialistinės santvarkos kūrimo priemone, kiti – neatsiejama totalitarinės sistemos, bolševikų ideologijos ir politikos dalimi. Slaptoji tarnyba buvo viena iš svarbiausių represijų, kurios buvo vykdomos per visą SSRS istoriją, vykdytojų, tad represijų ir slaptosios tarnybos istorija yra neatsiejamos viena nuo kitos. Rusijos historiografijoje slaptosios tarnybos atsakomybė už masinį terorą vertinama nevienareikšmiškai. Paminėtinos I. Pavlovos²⁷, V. Danilovo²⁸, V. Izmozi-

ko²⁹, A. Velidovo³⁰, Olego Chlebustovo³¹, A. Požarovo³², A. Litvinovo³³, I. Ferberovo, A. Kalistovo³⁴ publikacijos. Pastarieji du autoriai stengiasi paneigti neva įsigalėjusį mitą apie neteisėtas represijas ir jų masiškumą. Autoriai prievartą, represijas laiko būtina priemone, nes buvo kovojama su priešais, kurie kenkė ir trukdė naujajai valdžiai. Kiti autoriai, kaip antai A. Požarovas, laikosi pozicijos, kad represijos buvo iš anksto užprogramuotos dėl Sovietų Sąjungoje sukurtos totalitarinės sistemos ir J. Stalino diktatūros. Būtent J. Stalinas atsakingas už represijas, o slaptoji tarnyba buvo tik vykdymo įrankis ir tiesiogiai už padarytus nusikaltimus neatsakinga. Šiai teorijai iš dalies pritaria ir V. Danilovas. Jis teigia, kad OGPU nepritarė J. Stalino vykdytų represijų prieš valstiečius masams, nors ir nepasisakė prieš susidorojimą su valstiečiais. Reikia pasakyti, kad historiografijoje vis dėlto linkstama visą kaltę dėl represijų suversti J. Stalinui – kad jis atitolo nuo bolševikų politikos ir tikslų. Taip norima parodyti, kad taikyti terorą nėra būdinga bolševikų valdžiai. Tačiau totalitarinės

²⁹ Измозык В. С. Политический контроль в советской России. 1918–1928 годы // Вопросы истории. 1997, т. 7.

³⁰ Велидова А. На пути к террору // Вопросы истории. 2002, т. 6.

³¹ Хлебустов О. КГБ – шаги становления (internetu prieiga: www.fsb.ru, žiūrėta 2008-08-04).

³² Пожаров А. И. Роль личности в истории сталинских репрессии; Пожаров А. И. Руководители советских спецслужб как объект мифотворчества в истории органов госбезопасности Советского союза. (internetu prieiga: www.fsb.ru, žiūrėta 2008-08-04).

³³ Литвин А. Российская историография большого террора (internetu prieiga: <http://www.infran.ru>, žiūrėta 2008-07-29).

³⁴ Ферберов И. Л., Каллистов А. Б. Сталинские репрессии – позор и трагедия народа (internetu prieiga: <http://rkmb.ru>, žiūrėta 2008-07-29).

²⁵ Heywood A. Political ideologies. Macmillan, 1992.

²⁶ A handbook of the communist security apparatus in East Central Europe 1944–1989. Warsaw, 2008.

²⁷ Павлова И. В. Механизм политической власти в СССР в 20–30-е годы // Вопросы истории. 1998, т. 11/12.

²⁸ Данилов В. П. Необычный эпизод во взаимоотношениях ОГПУ и Политбюро // Вопросы истории. 2003, т. 10.

sistemos ir represinių struktūrų savivalės pagrindai buvo padėti Vladimiro Lenino laikais. A. Litvinovas savo tyrime nelinkęs J. Stalino laikotarpio laikyti išskirtiniu, nes represijos buvo vykdomos ne tik J. Stalino, bet ir V. Lenino, N. Chruščiovo, L. Brežnevo laikais. Analizuojant represijų istoriją, visas tyrinėtojų dėmesys sutelktas į J. Stalino asmenybę, jo sukurtą kultą ir nusikaltimą veiklą. Slaptosios tarnybos veikla ir atsakomybė tarsi nustumiamos į antrąjį planą. Tačiau turint omenyje, kad slaptoji tarnyba buvo glaudžiai susijusi su komunistų partija ir jos vadove, jas siejo bendri tikslai, tad ir jai tenka atsakomybė už šiuos nusikaltimus, ypač kai ketvirtojo dešimtmėčio represijos tapo sunkiai bevaldomos ir kontroliuojamos. Be to, postalininiu laikotarpiu ji teikdavo informaciją komunistų partijai, kokie žmonės kelia grėsmę režimui. Išskirtinas J. Stecovskio veikalas apie sovietinę slaptąją tarnybą. Autorius, remdamasis dokumentais, analizuoja represijų priežastis ir išsamiai pristato šios tarnybos veiklos principus nuo 1917 iki 1991 m. Jis daro išvadą, kad represijos buvo neatsiejama komunistinio režimo dalis, o jų iniciatorius buvo Leninas. Šiame darbe slaptoji tarnyba parodoma ir kaip partinė bei politinė institucija³⁵. Taip pat paminėtina Dmitrijaus Volkogonovo J. Stalino biografija³⁶. D. Volkogonovas represijas irgi laiko neatšiejama komunistinio režimo ir ideologijos dalimi, bet nepabrėžia V. Lenino indėlio į kuriamą totalitarinį režimą. Jis teigia, kad V. Leninas nebuvo toks kategoriškas dėl

represijų taikymo, o J. Stalinas jas laikė būtinu socializmo kūrimo elementu. Istorikai Šamilis Munčajevas ir Viktoras Ustinovas savo darbe bando formuoti nuomonę, kad sovietinės represijos mastas nesiskyrė nuo kitose šalyse vykdytų represijų³⁷. Įvairūs sovietinės slaptosios tarnybos veiklos niuansai atsispindi slaptosios tarnybos pirminkų biografijose³⁸, leidinyje, skirtame 1993 m. tarptautinei konferencijai apie KGB veiklą³⁹, kolektyvinėje monografijoje apie Rusijos specialiųjų tarnybų istoriją⁴⁰. Tiriant KGB veiklą, informacijos galima rasti rusų istorikų Georgijaus Arbatovo⁴¹, žurnalisto Aleksandro Ševiakino⁴², Aleksandro Severo⁴³ monografijose. Tai rodo jų autorių subjektyvumą ir angažuotumą, nes atsiminimų autoriai buvo tos sistemos dalis. Pažymėtina, kad minėtuose veikaluose vengiama objektyviai įvardyti ir įvertinti sovietinės slaptosios tarnybos vaidmenį totalitarinėje valstybėje, apsiribojama tik pamąstymais ir paviršutinišku faktografijos išdėstymu, labiau pabrėžiant KGB žvalgybos laimėjimus Vakaruose ir SSRS bei KGB galybę. Tai revizionistinės tendencijos Rusijos istoriografijoje, susi-

³⁷ Мунчаев Ш., Устинов В. История Советского государства. Москва, 2002.

³⁸ Чертопруд С. Андропов и КГБ. Москва, 2004; Млечин Л. КГБ председатели органов госбезопасности. Москва, 2001; Дроздов Ю. Юрий Андропов и Владимир Путин. Москва, 2000; Семанов С. Ю. Андропов: 7 тайн генсека с Лубянки. Москва, 2001.

³⁹ КГБ: вчера, сегодня, завтра. Пленарное заседание: Доклады и дискуссии: 19–21 февр. 1993 года. Москва, 1994.

⁴⁰ Труды общества изучения отечественных спецслужб. Москва, 2006.

⁴¹ Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 г.г.): свидетельство современника. Москва, 1991.

⁴² Шевякин А. 17 тайн Лубянки. Москва, 2007.

⁴³ Север А. История КГБ. Москва, 2008.

³⁵ Стецовский Ю. История советских репрессий. Москва, 1997, т. 1–2.

³⁶ Волкогонovas D. Triumfas ir tragedija. Vilnius, 1992, т. 1–2.

jusios su saugumo institucijų dabartinėje Rusijoje sureikšminimu ir sugrįžtančiu pozityviu sovietinės sistemos vertinimu.

Atsiminimai irgi vertingi istorijos šaltiniai, nors ir vertintini atsargiai. Po 1991 m. pasirodė gausybės buvusių represinių struktūrų darbuotojų (žvalgybininkų, kontržvalgybininkų, operatyvinių darbuotojų) atsiminimų. Iš jų paminėtini buvusių KGB darbuotojų Filipo D. Bobkovo⁴⁴, Evgeniaus Grigo⁴⁵, Viačeslavo Šironino⁴⁶, žvalgybininko Aleksiejaus Myagovo⁴⁷ atsiminimai. Jie turi būti vertinami atsargiai, nes juose bandoma pateisinti tam tikrus KGB veiksmus kovojant su disidentiniu judėjimu (pvz., sekimą ir deportavimą iš šalies).

Lietuvoje daugiausia dėmesio skiriama NKVD, NKGB ir KGB veiklos tyrimams, nes būtent jie per visą okupacinį laikotarpį kovojo su lietuvių antisovietiniu pasipriešinimu, padėjo komunistų partijai vykdyti sovietizaciją ir buvo jos atrama okupuotoje Lietuvoje. Objektvūs istoriniai KGB tyrimai pasidarė įmanomi tik tada, kai tapo prieinami KGB dokumentai. Sovietinės slaptosios tarnybos veikla Lietuvoje iki 1954 m. išsamiausiai atspindėta kolektyvinėje Liudo Truskos, Arvydo Anušausko, Ingos Petravičiūtės monografijoje⁴⁸. Išsviečiai (pavyzdys galėtų būti Stasio Vardžio⁴⁹ darbas) apsiriboja faktų pateikimu apie Ka-

talikų bažnyčios, disidentų persekiojimą, politinius teismus ir absoliučiai neigiamai, subjektyviai, vienpusiškai vertino KGB ir sovietinę sistemą. Tik nepriklausomoje Lietuvoje pradėti rimti KGB veiklos tyrinėjimai. Tačiau tyrinėtojai labiau telkiasi į rezistenciją, o tai nustelbia platesnius KGB ir sovietinės visuomenės tyrimus. Dabartinėje lietuvių istoriografijoje vis dar vyrauja faktografija, o ne procesų analizė. KGB veiklos tyrimai apsiriboja atskirų problemų nagrinėjimu, o tai neleidžia sudaryti išsamaus vaizdo apie KGB veiklos raidą ir tendencijas, įvardyti jo vaidmenį ir funkcijas okupuotoje šalyje. KGB agentų paviešinimas politizuoja ir KGB veiklos tyrimus, ir vertinimus. Tyrimus sunkina ir didelis visuomenės spaudimas. Svarus yra lietuvių istoriko Arvydo Anušausko indėlis į sovietinės slaptosios tarnybos veiklos, struktūros ir kovos su antisovietiniu judėjimu tyrimus Lietuvoje⁵⁰. Arši KGB kova su Katalikų bažnyčia, naudojant įvairias fizinio ir psichologinio poveikio priemones, atskleidžiama Vido Spenglos⁵¹, Arūno Streikaus⁵² monografijose, kuriose, remiantis KGB dokumentais, ne tik pateikiami faktai, bet imamas ir sovietinės valdžios, KGB veiklos ir procesų analizės. KGB veiklos politiniai aspektai atsispindi

⁴⁴ *Бобков Ф. Д.* КГБ и власть. Москва, 1995.

⁴⁵ *Григ Е.* Да, я там работал: записки офицера КГБ. Москва, 2001.

⁴⁶ *Широнин В.* Под колпаком контрразведки. Москва, 1996.

⁴⁷ *Myagov A.* Inside the KGB. New York, 1978.

⁴⁸ *Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I.* Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. Vilnius, 1999.

⁴⁹ *Vardys S. V.* The Catholic Church, dissent and nationality in Soviet Lithuania. New York, 1978.

⁵⁰ *Anušauskas A.* Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m. Vilnius, 1996; *Anušauskas A.* Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui. Vilnius, 2006; *Anušauskas A.* KGB prisilietimas // *Metai*. 1996, Nr. 11; *Anušauskas A.* KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais // *Darbai ir dienos*. 2000, Nr. 21.

⁵¹ *Spengla V. S.* „Akliplėša“. KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą. Vilnius, 1996; *Spengla V. S.* Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis. Vilnius, 1993.

⁵² *Streikas A.* Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999). Vilnius, 2002.

Kristinos Burinskaitės publikacijoje apie KGB veiklos metodus⁵³.

Šiame straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau LYA) fondais. KGB partinės organizacijos bylos iliustruoja, kiek daug dėmesio buvo skiriama ideologiniam, partiniam, KGB pareigūnų auklėjimui, indoktrinavimui, kokie komunistų partijos ir KGB tarpusavio santykiai. KGB susirašinėjimas su LKP CK atskleidžia, kokiose srityje jie bendradarbiavo, kokią informaciją KGB teikė partinėms institucijoms ir ko LKP CK tikėjosi iš sovietinio saugumo. KGB operatyviniai dokumentai, nurodymai, įsakai, pažymos, jų turinys, terminija irgi padeda atskleisti KGB kaip ideologinę ir politinę instituciją. Taip pat pasirodė represinių struktūrų dokumentų rinkinių, atspindinčių jų institucinę raidą ir veiklą⁵⁴. Beje, Rusijos istorikai nekritiškai vertina dokumentus, ir tai turi įtakos jų vertinimams.

1. Sovietinė slaptoji tarnyba 1918–1953 metais

Teroro ir slaptosios tarnybos vieta komunistinėje ideologijoje. Ypatingą represinių struktūrų vietą Sovietų Sąjungoje lėmė prievartos pabrėžimas komunistinėje ideologijoje įtvirtinant komunistinį režimą ir vykdant socialistinius pertvarkymus. Tero-

⁵³ *Burinskaitė K.* Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę // *Genocidas ir rezistencija*. 2006, Nr. 2.

⁵⁴ *Красная книга ЧК. Москва, 1989; Лубянка: ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ: 1917–1960: справочник / составители А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва, 2003; ВЧК/ГПУ: документы и материалы. Москва, 1995; Лубянка – старая площадь: секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937–1990 гг. в СССР / составитель В. Н. Бредихин. Москва, 2005.*

ro naudojimas buvo įtvirtintas proletariato diktatūros, klasių kovos koncepcijose ir nulėmė totalitarinės valstybės suformavimą.

Tačiau komunistinės ideologijos teoretikai dėl prievartos naudojimo nesutarė. Tai lėmė skirtingas proletariato diktatūros ir proletariato revoliucijos suvokimas. Karlo Markso pozicija dėl prievartos naudojimo igyvendinant proletariato revoliuciją ir įtvirtinant jo valdžią kito. Iš pradžių K. Marksas laikėsi pozicijos, kad perėjimas iš kapitalizmo į socializmą be prievartos, represijų neįmanomas. Tačiau vėliau jo nuomonė pasikeitė. Jo supratimu, tokiose valstybėse kaip JAV, Anglija, kur kapitalizmas buvo labai išsivystęs, santvarką galima pakeisti ir be prievartos, nes ekonominiai pokyčiai daro įtaką socialiniams procesams, o pastarieji – politiniams. Jo manymu, prievartos reikia tada, kai asmenys, valdantys ekonominius ir socialinius procesus, jaučia grėsmę savo valdžiai ir be prievartos jos neatiduos⁵⁵. Čia jau kalbama apie perversmą, politinių įvykių ir ekonominių procesų forsavimą tose valstybėse, kurių visuomenė dar nepribrendusi pokyčiams, pavyzdžiui, Rusijoje. Taigi K. Marksas dėl prievartos nebuvo toks kategoriškas. Pažymėtina, kad, priešingai nei bolševikai, K. Marksas nesureikšmino ir slaptosios tarnybos veiklos. Jis teigė, kad įveikus kapitalistus ir išnaudotojus nebereikės valstybės, nes nebebus su kuo kovoti. Nuversti išnaudotojus nereikia ypatingos struktūros, tam užtenka ginkluoto perversmo⁵⁶.

⁵⁵ *Baradat L.* Political ideologies: their origins and impact. New Jersey, 1997, p. 35.

⁵⁶ *A documentary history of communism*, p. 63.

O štai V. Leninas ir kiti bolševikai dėl teroro naudojimo buvo kategoriškesni. Teroras turėjo būti neatsiejamas jų politikos ir naujos santvarkos elementas. Nors 1917 m. V. Leninas pareiškė, kad bolševikai teroro nenaudos⁵⁷, realūs jų veiksmai skyrėsi nuo žodžių. Teroras buvo svarbi jų ideologijos, politinės programos dalis, natūralus ir neišvengiamas revoliucijos palydovas, be kurio neįmanoma sukurti sovietinės valstybės ir įtvirtinti proletariato diktatūrą. Socialistinė revoliucija neįmanoma be vidaus karo, kuris yra labiau naikinantis nei išorinis karas⁵⁸. Priešingai nei K. Markso valstybės teorijose, kuriose prievarta laikyta tik priemone pakeisti santvarką iš kapitalistinės į socialistinę, bolševikai buvo linkę prievartą labiau sureikšminti, jos vykdymą labiau institucionalizavo, nes jiems sovietinė valstybė – tai kapitalistų išnaudojimo ir pasipriešinimo nuslopinimo mechanizmas⁵⁹. Bolševikų klasių kovos ir proletariato diktatūros koncepcijos kėlė prielaidą, kad proletariato valdžia – tai prievarta palaikoma valdžia, kurią pasitelkus siekiama užtikrinti visuomenės pavaldumą, kontrolę, kuri nukreipta prieš visus socialinius sluoksnius, įskaitant ir darbininkus⁶⁰. Taigi prievartos reikia ne tik siekiant pakeisti santvarką, ekonominę, politinę sanklodą, bet ir išlaikyti savo valdžią, užtikrinti visuomenės paklusnumą. Diktatūra, represijos taip pat buvo ir

valdymo būdas, nes V. Leninas 1906 m. rašė, kad diktatūra – tai valdžia, kuri remiasi neribota jėga, o ne įstatymais⁶¹. Jis vidaus ir užsienio politiką ir valstybės valdymą apskritai suvokė kaip karą. Tokia prievarta ir jėga paremta SSRS politika rėmėsi marksistinės doktrinos teiginiais, kad „valstybė yra prievartos aparatas vienos socialinės grupės viešpatavimui kitos grupės atžvilgiu įtvirtinti, todėl nuverstųjų klasių slopinimas yra viena iš svarbiausių Sovietų Sąjungos funkcijų“⁶². Kovos su vidaus priešais principas pritaikytas ir santykiams su kitomis valstybėmis, ypač su Vakarų demokratinėmis valstybėmis. Tai, kad į viską buvo žiūrima kaip į karą, kai taikus sugyvenimas su kitokias vertybes ir santvarką turinčiomis valstybėmis neįmanomas, ir lėmė, kad bolševikų vidaus ir užsienio politika buvo paremta prievarta ir apgaule. Prancūzų istorikė, tyrinėjanti Rusijos istoriją, Helene Carrere D’Encausse teigė, kad prievartinis valdžios paėmimas lėmė teroro taikymą santykiuose su kitomis valstybėmis ar savo valstybės piliečiais⁶³. Valdžios užgrobimas, neturint visuomenės paramos, neišvengiamai suponavo tolesnį prievartos naudojimą. Slaptosios tarnybos formavimasis, kai VČK buvo sukurtas kaip laikina institucija, rodo, kad bolševikams prievarta ir ją įgyvendinanti institucija iš pradžių buvo reikalinga tik kaip priemonė įtvirtinti savo valdžią, įvesti tvarką šalyje. Tik sudėtinga situacija šalyje, sunkumai įtvirtinant savo valdžią, didėjantis priešiš-

⁵⁷ Велидов А. На пути к террору // Вопросы истории. 2002, т. 6, с. 89.

⁵⁸ Deriabin P., Bagley T. The KGB: masters of the Soviet Union, p. 27.

⁵⁹ Towster J. Political power in the USSR 1917–1947, p. 10.

⁶⁰ Baradat L. Political ideologies: their origins and impact. New Jersey, 1997, p. 20.

⁶¹ Стецюевский Ю. История советских репрессий, т. 1, с. 413.

⁶² Maslauskienė N., Petravičiūtė J. Okupantai ir kolaborantai. Vilnius, 2007, p. 164–165.

⁶³ Courtois S., Werth N. Juodoji Komunizmo knyga, p. 1020.

kumas bolševikų politikai vertė juos stiprinti prievartos naudojimą, labiau remtis slaptąja tarnyba. Tačiau radikalūs jų pertvarkymai lėmė kontrevoliucinių jėgų stiprėjimą, jų nenoras derėtis su kitomis partijomis vedė link teroro ir pilietinio karo, todėl bolševikai buvo priversti griežtinti baudžiamąją politiką⁶⁴.

Prievartos, masinių represijų naudojimui, pasitelkus slaptąją tarnybą, turėjo įtakos ne tik siekis įtvirtinti ir užtikrinti savo valdžią, bet ir bolševikų kuriamos totalitarinės valstybės bruožai ir principai. Hannah Arendt slaptąją tarnybą laikė neatšiejama totalitarinės sistemos dalimi, kuri buvo perėmusi jos bruožus, veikimo principus⁶⁵. Totalitarinės valstybės egzistavimas neįmanomas be teroro. Jis reikalingas užtikrinti totalitarinės valdžios egzistavimą ir totalios kontrolės, kuri siekia valdyti visuomeninį ir asmeninį žmonių gyvenimą, monopoliją. Kadangi tokioje valstybėje nebuvo legalių galimybių išreikšti nepasitenkinimą valdžia, nuolatinis valdžios ir jos slaptosios tarnybos rūpestis buvo jį užgniaužti ar išvengti nelegalaus egzistavimo. Todėl slaptoji tarnyba buvo diktatoriaus akys ir ausys. Jis turi žinoti ne tik ką žmonės sako, bet ir būti pasiruošęs diagnozuoti, kas vyksta žmonių sielose ir prasiškerbti į jų mintis⁶⁶. Totalitarinėse valstybėse teroras buvo naudojamas didžiuliais mastais, taikomas ne tik prieš tikrus, bet ir tariamus, potencialius, ideologinius režimo priešus, o slaptoji tarnyba buvo atsakinga tik diktatoriui, jos nekontroliavo ir neribo-

jo jokie įstatymai. Taip formuojasi teisinio nihilizmo, beteisiškumo, savivalės sistema. Ir nors formaliai žmonių persekiojimas vykdavo pagal įstatymus, ideologinis nusikaltimų valstybei traktavimas liudija, kad teisinės normos buvo pamintos. Teroro kaip klasių kovos išraišką atskleidžia jo taikymo principai. Jis nukreiptas ne tik prieš konkrečius asmenis, bet ir konkrečius socialinius sluoksnius, kurie vien savo buvimu kėlė grėsmę ir buvo nepriimtini bolševikams. Blogi reikia sunaikinti blogiu – tokia filosofija vadovavosi bolševikai kovodami su kapitalizmu⁶⁷. Tačiau prievartos naudojimas nebuvo savitiksliis, o, kaip sakė V. Leninas, siekiantis aukštesnio gamybinių jėgų visuomenės socializacijos laipsnio – sukurti visuomenę be išnaudojimo⁶⁸. Vienas iš pirmųjų naujojo bolševikų režimo nutarimų buvo slaptosios policijos, kuri turėjo įtvirtinti jų valdžią, susidoroti su naujojo režimo priešais, įkūrimas. Kadangi teroras po pilietinio karo nesumažėjo, o stabilizavusis padėčiai tik didėjo (ypač tai akivaizdu vykstant kolektyvizacijai ir komunistų partijos valymams), tai rodo, kad teroro panaudojimas nepriklausė nuo priešų gausos ar jų veiksmų⁶⁹, tad jis buvo užprogramuotas komunistinės santvarkos ir ideologijos. Slaptoji tarnyba surkurta ne tiek kovoti su vidaus priešais, kurie priešinasi valdžiai, kiek vykdyti terorą, kuris tampa svarbiausiu tikslu. Ideologiniai teroro tikslai ir slaptosios tarnybos funkcijos ypač akivaizdžiai atsiskleidžia okupuotose teritorijose. „Slaptoji tarnyba užkariautoje teritorijoje pasirodydavo tada, kai kariuo-

⁶⁴ Велидов А. На пути к террору, с. 98.

⁶⁵ Arendt H. Op. cit., p. 415.

⁶⁶ Fiansod M. How Russia is rules. London, 1967, p. 421.

⁶⁷ Courtois S., Werth N. Op. cit., p. 1024.

⁶⁸ Towster J. Op. cit., p. 28.

⁶⁹ Friedrich C., Brzezinsky Z. Ten pat, p. 175.

menė ją būdavo okupavusi ir susidorojusi su tikra atvira opozicija. Tik kai sunaikinami realūs priešai ir prasideda „objektyvių priešų“ medžioklė, teroras tampa realiu totalitarinių režimų turiniu. Objektyvų priešą kuria tam tikra vyriausybės politika, o ne jo paties noras tą vyriausybę nuversti⁷⁰, – taip H. Arendt įvardija ideologinę teroro potekstę. Režimo priešų gali tapti bet kas, ką valdžia nuspręs laikyti priešu.

Nors J. Stalinas kur kas labiau išplėtojo ir taikė represinę politiką, vis dėlto jis rėmėsi V. Lenino sukurtos prievartos, beteisiskumo sistemos pagrindais. J. Stalinas siekė įtvirtinti savo asmeninę valdžią, tad stalinistinėje Sovietų Sąjungoje teroro funkcijos kiek pakito, nes jis naudotas apsaugoti asmeninę Vado valdžią⁷¹. Tačiau jis pasitelkė represijas ir kitiems savo tikslams įgyvendinti. J. Stalinas 1926 m. sakė, kad prievartos organai yra reikalingi ir taikos laikotarpiu, ir pilietinio karo metu⁷². Todėl neatsitiktinai forsuojama kolektyvizacija, industrializacija pareikalavo daugybės aukų. Tokia J. Stalino politika tik dar labiau išplėtė saugumo struktūrų funkcijas ir galias, nes joms buvo paskirta saugoti valstybės turta, jų valdžioje buvo GULAGO sistema. Ketvirtojo ir penktojo dešimtmečio masinės represijos tik dar labiau įtvirtino J. Stalino valdžią ir užbaigė sovietinės totalitarinės sistemos formavimą. Vis dėlto represijos, vykdytos J. Stalino ir V. Lenino laikais, vertintinos skirtingai. Valdant Leninui represijos neperžengė politinės koncepcijos ribų ir buvo skirtos konsoli-

duoti valstybę ir užtikrinti taikias sąlygas naujos valstybės vystymuisi. J. Stalino vykdytų represijų priešžasčių reikia ieškoti ekonominių ir socialinių Rusijos struktūrų krizėje. Teroras tampa valstybės politikos ir kasdieninio gyvenimo dalimi, o tai rodo šios visuomenės virtimą totalitarine⁷³.

Teroro naudojimas Sovietų Sąjungoje buvo konceptualiai ir ideologiškai pagrįstas. Komunistinė ideologija nubrėžė jo tikslus ir jų įgyvendinimą. Ideologizuotas teroro vertinimas ir nulėmė jo svarbą socialistinėje santvarkoje. Komunistų partijos keliami tikslai sąlygojo ir sovietinės slaptosios tarnybos atsiradimą, ir represyvu jos veiklos pobūdį.

Slaptosios tarnybos sukūrimas ir institucinė raida 1917–1953 m. Vienas pirmųjų bolševikinės valdžios nutarimų buvo įkurti sovietinę slaptąją tarnybą. Tai rodo, kokia ši institucija buvo svarbi naujamai valdžiai. Slaptosios tarnybos pradininkė laikytina Ypatingoji komisija kovai su kontrrevoliucija ir sabotazu (toliau VČK), kuri buvo įkurta 1917 m. gruodžio 20 d. Nors VČK buvo įkurta kaip laikina institucija, greitai tapo labai galinga ir išplėtojo savo veiklą. Šiuo laikotarpiu VČK veikė ne tik kaip slaptoji tarnyba, bet ir kaip išankstinio tyrimo institucija, tačiau jau 1918 m. ji pareiškė pretenzijas vykdyti mirties bausmę⁷⁴. VČK laikotarpiu buvo padėti pagrindai tolesnei slaptosios tarnybos galiai ir savivalei, susiformavo jos ypatinga padėtis Sovietų Sąjungoje. Ideologinį jos pobūdį rodo ideologizuotas politinių nusikaltimų vertinimas. Asmenys patekdavo į jos akiratį ne dėl padarytų nusikaltimų, o

⁷⁰ Arendt H. Op. cit., p. 409.

⁷¹ Fainsod M. Op. cit., p. 423.

⁷² The soviet dictatorship // By H. MacClosky, J. E. Turner, p. 446.

⁷³ Мурашко Г. П. К дискуссии о типах тоталитаризма // Вопросы истории. 2001, т. 8, с. 108.

⁷⁴ Лубянка. Москва, 2003, с. 15.

dėl priklausymo tam tikriems socialiniams sluoksniams. Dėl klasių kovos koncepcijos jų egzistavimas savaime buvo nusi Kaltimas darbininkų klasei. Didėjant VČK galioms, plečiantis funkcijoms ir stiprėjant jos savivalei – ji išslysta iš partijos, bet ne iš jos vadovų (VČK buvo tiesiogiai pavaldi V. Leninui) kontrolės – didėjo kai kurių partinės vadovybės narių nepasitenkinimas šia institucija. Tačiau V. Leninas, Levas Trockis ir Feliksas Dzeržinskis, J. Stalinas pasisakė už dideles šios institucijos galias, tam tikrą savarankiškumą nuo partijos. V. Leninas prieštaravo kontrolei, kuri galėtų susilpninti VČK, nes jai keliami uždaviniai – įtvirtinti tiesioginę proletariato diktatūrą⁷⁵. Tam prieštaravo Nikolajus Bucharinas, Levas Kamenevas, Grigorijus Zinovjevas. Vis dėlto VČK išlaikė savo pozicijas ir galias, nes bolševikų lyderis V. Leninas, laikęs ją svarbia, lemiama jėga, kuri turėjo įtvirtinti bolševikų valdžią Rusijoje, rėmė šią instituciją ir jos vadovą F. Dzeržinskį. Jos egzistavimą V. Leninas motyvavo tuo, kad darbininkų vyriausybė negali apsieiti be tokios organizacijos, kol yra išnaudotojų⁷⁶. 1922 m. bolševikams laimėjus pilietinį karą ir įtvirtinus savo valdžią, nuspręsta apriboti ypatingas VČK galias. 1922 m. vasario 8 d. VČK funkcijos perėjo Pagrindinei politinei valdybai (toliau GPU). 1924 m. ji tapo Visasąjungine pagrindine politine valdyba (OGPU). Ši valdyba buvo įsteigta kaip parengiamojo tardymo organas ir jos galios buvo apribotos, bet ji turėjo įgaliojimus taikyti tam tikras baudžiamąsias administracinio

pobūdžio priemones. Ji buvo atsakinga už atviras grėsmes valstybės saugumui – kontrrevoliuciją, banditizmą, šnipinėjimą, kontrabandą, kitų grėsmių priežiūra buvo perduota revoliuciniams tribunolams ir teismams. Platus politinių nusikaltimų traktavimas sudarė prielaidas toliau didėti GPU savivalei, praplėtė ir jos kompetencijas ribas bei veiklos sritis. Priešingai nei VČK, GPU buvo įkurta kaip nuolatinė institucija. Bolševikai tuo aiškiai parodė, kad jų visuomenės vizija kol kas neįsivaizduojama be tokios institucijos. GPU tampa vienu svarbiausių naujos sovietinės valstybės atributų⁷⁷. GPU galios dar labiau padidėjo 1922 m. priėmus RSFSR baudžiamąjį kodeksą ir 1923 m. – RSFSR baudžiamojo proceso kodeksą, kuris turėjo saugoti sovietinę valstybę ir jos ideologiją. Jie sudarė sąlygas slaptajai tarnybai nebaudžiamai persekioti žmones ir formuoti policinei valstybei⁷⁸. V. Leninas, aiškindamas tokią išskirtinę OGPU padėtį ir neribotą teroro taikymą, rašė teisingumo liaudies komisariui D. Kurskiui: „įstatymai neturėtų riboti teroro ir reikia ją įsprausti į teisėtumo rėmus, todėl baudžiamojo kodekso straipsniai turėtų būti labiau išplėsti.“⁷⁹ Tokie įstatymai sustiprino ir įteisino Sovietų Sąjungoje teisinį nihilizmą bei nekontroliuojamą ir nebaudžiamą slaptosios tarnybos veiklą. Tokia padėtis ketvirtajame dešimtmetyje ėmė kelti grėsmę pačiai partijai. Sovietinės slaptosios tarnybos galioms dar labiau išaugus J. Stalinui įtvirtinus savo valdžią, GPU trečiajame dešimtmetyje

⁷⁷ Knight A. Op. cit., p. 14.

⁷⁸ Op. cit., p. 11.

⁷⁹ A handbook of the communist security apparatus in East and central Europe 1944–1989, p. 24.

⁷⁵ Deriabin P. Op. cit., p. 87.

⁷⁶ Knight A. The KGB, p. 12.

tapo galingu ir pavojingu Stalino įrankiu kovojant dėl valdžios ir neatsiejama totalitarinės sistemos dalimi. Šiuo laikotarpiu išryškėjo represyvus slaptosios tarnybos pobūdis, savivalė, kuri atsigrėžė prieš pačią partiją. V. Lenino laikais slaptoji policija buvo kuriama kaip partijos atrama, o Stalino laikais partija sutapatinta su Stalinu⁸⁰. Ji tapo Vado valdžios atrama ir susidorojimo su politiniais oponentais priemonė. Be to, 1928 m. sovietinis režimas pradėjo įgyvendinti didžiulius socialinius, ekonominius pertvarkymus, kurie be teroro, prievartos ir juos vykdančių institucijų tokioje atsilikusioje valstybėje buvo sunkiai įgyvendinami. Slaptosios tarnybos galia dar labiau padidėjo, nes ji įgijo ir ekonominių galių bei funkcijų. Vykdamas kolektyvizaciją, susidorojant su valstiečių sluoksniu, atsirado daug laisvos nemokamos darbo jėgos. Slaptoji tarnyba ją kontroliavo ir išnaudojo priverčiamiesiems darbams vykdamas industrializaciją. GPU veikė sąlyginai ramiomis NEP'o sąlygomis, o OGPU, nuo 1934 m. NKVD, – J. Stalino kovos su savo oponentais, jo valdžios koncentravimo, masinių represijų laikotarpiu. Tai turėjo įtakos jos veiklai, galioms šalyje. J. Stalinas pasitarkė komunistinę ideologiją, kad įteisintų ir pateisintų terorą socialistinės santvarkos gynimu, nes Vado priešai buvo įvardyti valstybės ir liaudies priešais. 1934 m. OGPU tapo NKVD dalimi. Dėl jai priskirtų funkcijų ji dominavo kitų NKVD padalinių atžvilgiu. NKVD suteikiami dar didesni įgaliojimai, ji perima kitų institucijų funkcijas. Nors buvo išlikusių kitų teisingumą vykdančių institucijų, kaip antai

teismai, komisariatai, tarybos, realiai šias funkcijas vykdė NKVD. NKVD komisaro Lavrentijaus Berijos paskyrimas kandidatu į VKP (b) politinį biurą 1939 m., o 1943 m. – tikruoju nariu byloja apie šios struktūros prestižo ir galios didėjimą. Tai buvo pirmas kartas, kai slaptosios policijos vadovas įeina į aukščiausius partinius organus⁸¹. Partinių ir saugumo struktūrų susipynimas ir susiliejimas buvo būdingas totalitarinei santvarkai⁸². Slaptosios tarnybos galios dar labiau padidėjo, kai SSRS okupavo Baltijos šalis, į jos įtakos sritį pakliuvo Rytų ir Vidurio Europos šalis, kuriose slaptosios tarnybos buvo kuriamos pagal SSRS MGB pavyzdį ir glaudžiai su ja susijusios. Okupuotose šalyse represinės struktūros tapo pagrindine sovietinės valdžios atrama.

Slaptosios tarnybos santykiai su komunistų partija. Komunistų partija slaptąją tarnybą laikė politine ir partine institucija. „Geras komunistas yra geras čekistas“⁸³, – šis V. Lenino posakis geriausiai iliustruoja ir apibūdina partijos ir slaptosios tarnybos santykius. Jas siejo bendri tikslai. Komunistų partijai slaptoji tarnyba buvo vienas svarbiausių kovos dėl valdžios įrankių, padėjo įtvirtinti socialistinį režimą šalyje, turėjo užtikrinti totalią visuomenės kontrolę, įgyvendinti jos vidaus ir užsienio politikos uždavinius. Tačiau sovietinė slaptoji tarnyba labiau rūpinosi partijos saugumu ir valdžios įtvirtinimu, o ne visos valstybės saugumu, nes totalitarinis bolševikų režimas susitapatino su valstybe. Todėl so-

⁸¹ The soviet dictatorship // H. MacClosky, E. Turner. London, 1960, p. 460.

⁸² *Стецковский Ю.* История советских репрессий, т. 2 с. 95.

⁸³ A handbook of the communist security apparatus in East central Europe 1944–1989, p. 17.

⁸⁰ Levytsky B. Op. cit., p. 315.

vietinė slaptoji tarnyba nebuvo tipiška specialioji tarnyba. Partijos ir slaptosios policijos santykiai buvo glaudūs ir dėl to, kad jų egzistavimas ir galios priklausė vienos nuo kitos. Turbūt neatsitiktinai komunistai buvo raginami padėti saugumiečiams, ypač politinės kontrolės ir persekiojimo srityse⁸⁴. Nepaisant to, jų santykiai buvo gana komplikuoti, nes nuolat buvo varžomasi dėl įtakos, galios. Komunistų partijai ne visada pavykdavo užtikrinti slaptosios tarnybos kontrolę. Tačiau partija turėjo svarbų kontrolės svertą – kadru skyrimą ir veiklos kryptį nustatymą. VKP (b) CK, o nuo 1919 balandžio politinis biuras nulemdavo politines slaptosios tarnybos veiklos kryptis, priimdavo nutarimus, kurie apibrėždavo jos teisinę bazę ir organizacinę struktūrą, lemdavo personalo ir vadovų pasiskyrimą⁸⁵. Slaptoji tarnyba buvo priklausoma nuo partijos direktyvų, o pastaroji – nuo saugumiečių pateikiamos informacijos, kuri darė įtaką partijos sprendimams. Politinis biuras, remdamasis gaunama informacija, darė sprendimus dėl represijų ir politinio persekiojimo. Šiuo laikotarpiu slaptoji tarnyba buvo pavaldi aukščiausiai partinei vadovybei, tačiau V. Lenino ir J. Stalino laikais ji vykdė skirtingas funkcijas, skyrėsi ir jos santykiai su partija. Lenino laikais saugumas turėjo kovoti už revoliucijos pasiekimų išsaugojimą ir buvo tiesiogiai atsakinga Leninui⁸⁶. J. Stalino laikais ji buvo visiškai pavaldi vadui, o partija neteko teisių kontroliuoti šią struktūrą. J. Stalinas ja naudojosi įtvirtindamas savo asmeninę valdžią, susidorodamas su

politiniais priešininkais, tad ji atitolo nuo pradinių savo tikslų⁸⁷. Todėl totalitarinėje valstybėje slaptoji tarnyba, nepaisant jos didelių galių ir išskirtinės padėties, buvo pavaldi vado valiai ir vykdė jo nurodymus. Tai rodo ketvirtojo dešimtmečio represijos prieš partijos narius ar pačius saugumiečius, kurias vykdė NKVD. Be represijų vykdymo, NKVD taip pat turėjo saugoti režimo ideologiją. Anksčiau tai darė partija, bet dėl neva susikompromitavusių partijos narių ir daugybės tariamų ideologinių diversijų saugumas perėmė ideologinio arbitražo vaidmenį⁸⁸.

Slaptoji tarnyba buvo laikoma ir partine struktūra. Taip norėta pabrėžti jos pavaldumą partijai. Bolševikų vadai akcentavo, kad VČK yra komunistų partijos, o ne valstybės organas. Jau nuo pat VČK susikūrimo buvo aiškiai apibrėžta, kad ji sukurta, egzistuoja ir dirba tik kaip tiesioginiai partijos organai, pagal jos direktivas ir jos kontroliuojama. Glaudž šių institucijų bendradarbiavimą atskleidžia kadru judėjimas iš partinių ir valstybinių struktūrų į represines ir atvirkščiai, ypač tai buvo akivaizdu skiriant slaptosios tarnybos vadovą, o saugumiečiais galėjo būti tik komunistai. Pažymėtina, kad VČK buvo laikoma labiau partine struktūra, o GPU buvo įkurta kaip valstybės institucija. Oficialiai ji buvo atsakinga už grėsmes valstybei, o ne partijai.

Slaptosios tarnybos politinį, ideologinį ir partinį pobūdį lėmė komunistų partijos jai nurodyti tikslai. 1917–1953 m. slaptoji tarnyba suvaidino lemiamą vaidmenį

⁸⁴ *Измозик В. С.* *Ор. cit.*, p. 48.

⁸⁵ *Ор. cit.*, p. 49.

⁸⁶ *Геллер М.* *Утопия у власти.* Лондон, 1980, p. 64.

⁸⁷ *Levytsky B.* *Ор. cit.*, p. 315.

⁸⁸ *Knight A. W.* *The KGB*, p. 37.

įtvirtinant komunistinį režimą, buvo pagrindinė masinių represijų vykdytoja, ir tai lėmė ypatingą jos padėtį totalitarinėje sistemoje.

2. KGB vieta SSRS 1954–1990 metais

Institucinė raida ir politiniai ideologiniai tikslai. Sovietinės slaptosios tarnybos veikla 1954–1990 m. dar labiau išryškino jos kaip politinės, ideologinės ir partinės institucijos pobūdį. Atsisakius masinių represijų, KGB tapo svarbi ideologinio poveikio institucija. Sovietų Sąjungoje ideologija vaidino svarbų vaidmenį įteisinant sovietinę valdžią. Ji taip pat darė įtaką komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos uždaviniams. KGB veiklos pobūdį, tikslus irgi lėmė komunistinė ideologija ir komunistų partija. Kova su partijos vidaus ir išorės priešais buvo viena iš pagrindinių KGB funkcijų, kuriai irgi turėjo įtakos komunistinė ideologija. Kitoks mąstymas, kuris prieštaravo partinei linijai, buvo laikomas „paklydimu“ arba sąlygotu negatyvios Vakarų įtakos. Savarankiškas mąstymas totalitarinėje valstybėje buvo nepriimtinas iš principo. Toks požiūris irgi buvo paremtas komunistine ideologija. Valdžios nesėkmėms pateisinti irgi buvo pasitelkiama ideologija, kuri atpirkimo ožiu laikė tariamą „negatyvią“ Vakarų įtaką ir klas-tą⁸⁹. Šie ideologiniai ir politiniai principai ir apibrėžė KGB veiklos kryptis ir veiklos principus 1954–1990 m.

Po J. Stalino mirties 1953 m. pokyčiai neaplenkė ir slaptosios tarnybos, keitėsi jos santykiai su SSKP. Slaptoji tarnyba suvaidino svarbų vaidmenį kovojant dėl val-

džios po Stalino mirties. Tačiau 1953 m. areštavus ir sušaudžius L. Beriją, sovietinės slaptosios tarnybos galia laikinai ir sąlyginai susilpnėjo, nes ši institucija buvo sujungta su MVD. 1954 m. MGB vėl atskirta nuo MVD ir SSRS Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo 1954 m. kovo 14 d. nutarimu įkurtas SSRS KGB prie SSRS Ministrų Tarybos. Šiuo nutarimu apibrėžtos šios struktūros funkcijos, struktūra. 1959 m. CK ir SSRS MT priėmė slaptą nutarimą „Dėl valstybės saugumo organų“, kuriame buvo įtvirtinta, kad KGB yra politinė institucija, įgyvendinanti partijos CK ir vyriausybės nutarimus, pavedimus. Ji savo veiklą organizuoja ir vykdo tiesiogiai vadovaujama SSKP CK. Visos instrukcijos ir kiti poįstatyminiai aktai, kurių pagrindu veikė KGB, buvo priimami KGB pirminko, SSKP CK patvirtinus⁹⁰. Naujoji valdžia stengėsi sustiprinti politinį KGB vadovavimą ir politinę kontrolę. 1956 m. SSRS Generalinėje prokuratūroje buvo įsteigtas specialus skyrius, prižiūrėję KGB veiklą, tad jis nebegalėjo savavališkai persekioti ar teisti žmones. Tačiau prokurorai prižiūrėjo tik siaurą sovietinio saugumo veiklos sritį – kad tyrimai ir persekiojimas vyktų pagal procedūras ir įstatymus. Bet ši kontrolė buvo ribota, nes prokurorams nebuvo prieinama informacija apie KGB darbuotojų operatyvinę veiklą, prokurorai taip pat nežinojo, kaip KGB įgyvendina savo tikslus. Tad sovietinis saugumas turėjo pakankamai sąlygų piktnaudžiauti savo galiomis ir daryti nusikaltimus.

Sovietinio saugumo svarbą komunistiniam režimui iliustruoja Nikitos Chruščio-

⁸⁹ Deriabin P. The KGB, p. 51.

⁹⁰ Стелюсский Ю. Op. cit., t. 2. p. 97.

vo pozicija dėl šios institucijos. Jo kalba XX partijos suvažiavime 1956 m. apie J. Stalino ir NKVD nusikaltimus ketvirtajame dešimtmetyje sudavė rimtą smūgį ir KGB. Tačiau valdžia suprato, kad, pakenkusi KGB, gali nukentėti ir pati. Siekiant aktualinti, sureikšminti KGB veiklą, formuoti teigiamą visuomenės nuomonę apie ją, suaktyvėjo ideologinė propaganda apie suintensyvėjusias Vakarų propagandines akcijas prieš SSRS. Su šia propaganda turėjo kovoti KGB. SSKP CK taip nubrėžė KGB politinius ir ideologinius tikslus: jis turėjo būti ne tik komunistų partijos valdžios atrama, komunistinės ideologijos skleidėjas pasaulyje, bet ir padėti komunistų partijai kurti komunizmą bei kovoti su grėsmėmis SSRS, kylančiomis iš Vakarų⁹¹. Tokie šiai institucijai keliami politiški ir ideologiški svarbūs uždaviniai išskyrė ją iš kitų struktūrų. Ji buvo gyvybiškai svarbi sovietiniam režimui. Keliami ideologinio pobūdžio tikslai keitė sovietinės slaptosios tarnybos veiklos pobūdį. Sovietinė valdžia siekė geresnių santykių su Vakarais ir sudaryti geresnes sąlygas KGB veikti demokratinėse valstybėse, tad buvo svarbu parodyti (ypač tarptautinei bendruomenei), kad atsisakyta represijų, o KGB tapo labiau ideologinio ir politinio poveikio institucija. Jos veikloje turėjo būti mažiau baudžiamojo pobūdžio veiksmų, daugiau įtikinėjimo, poveikio metodų taikymo, o jos įvaizdis turėtų kisti nuo policininko iki moralės saugotojos⁹². Ideologinis tarybinių piliečių auklėjimas, švietimas buvo svarbi KGB partinio, ide-

ologinio darbo sritis. Švietimo, kultūros, ideologinis susaistymas, kišimasis į žmogaus asmeninį gyvenimą, jo pasaulėžiūros formavimas buvo aiškinamas tuo, kad žmogaus silpnumas gali grasinti valstybės saugumui, nes žmogus gali būti paveiktas užsienio įtakos ir imtis antisovietinės veiklos. Todėl KGB darbuotojai pradėjo veikti ir kaip propagandistai bei publicistai, kurie gali kurstyti, skatinti baimę ir neapykantą išorės priešams⁹³. Todėl nuo šeštojo dešimtmečio KGB skiria vis daugiau dėmesio profilaktikai ir viešąją nuomonę formuojantiems metodams, kaip antai kompromitavimas, dezinformacija, propaganda ir t. t. Tačiau šios priemonės tik turėjo užmaskuoti, paslėpti arba palengvinti susidorojimą su kitaminčiais, tad represyvus baudžiamasis šios institucijos pobūdis išliko. Be šių naujų funkcijų, KGB toliau tęsė kovą su kontrevoliucija, šnipinėjimu, išdavystėmis ir kitais nusikaltimais.

KGB santykiai su komunistų partija.

KGB santykiai su partija tapo dar glaudesni dėl organizacinių, struktūrinių KGB pokyčių ir naujų jam iškeltų tikslų. KGB norėta paversti Lenino laikų slaptąja tarnyba – instrumentu, kuris kontroliuotų visuomenę, o patį KGB kontroliuotų partija⁹⁴. Komunistų partija skyrė daugiau dėmesio jo kontrolei ir politiniam, partiniam vadovavimui. Tam buvo įkurtos KGB partinė organizacija ir SSKP CK Administracinių organų skyrius. Į KGB vadovus skiriami partiniai funkcionieriai. Nors KGB buvo laikomas vykdomosios valdžios institucija, veikė kaip partijos organas ir partijos

⁹¹ Knight A. Op. cit., p. 63.

⁹² Ten pat.

⁹³ Deriabin P. Op. cit., p. 144.

⁹⁴ Confiscated power: how Soviet Russia really works by D'Encausse H. New York, 1980, p. 190.

vardu ir niekada negaudavo nurodymų dėl operatyvinės veiklos iš MT. 1978 m. jis iš SSRS KGB prie MT tapo SSRS KGB, tai irgi atspindi jo santykių su vykdomąja valdžia pobūdį. Tai tik patvirtina Jurijaus Andropovo tezę, kad čekistai yra mūsų partijos politiniai kariai⁹⁵.

Nepaisant pokyčių, KGB lieka svarbi ir savarankiška politinė institucija. Nors politinė kontrolė sustiprėjo, o tai turėjo sumažinti jos savarankiškumą, ji išliko svarbi politinių procesų veikėja, dalyvė, kurią kaip sąjungininkę norėjo turėti įvairios partinės grupuotės. Ji suvaidino svarbų vaidmenį kovojant dėl valdžios (N. Chruščiovo, Leonido Brežnevo, J. Andropovo, Michailo Gorbačiovo atėjimai į valdžią). KGB galių augimas, didesnis savarankiškumas, intensyvesnė kova su kitaminčiais išryškėja 1967 m. J. Andropovui tapus SSRS KGB, o 1982 m. – SSRS vadovu. Paskutiniaus L. Brežnevo valdymo metais sustiprėjo KGB įtaka kitoms valdžios ir partijos institucijoms, tad išaugo jo politinė galia ir reikšmė. KGB autonomiją ir nepriklausomumą net nuo partinių struktūrų lėmė nepakankamai efektyvūs kontrolės mechanizmai. Vienu iš svarbiausių kontrolės mechanizmų laikytinas prie SSKP CK įkurtas Administracinių organų skyrius. Jo kompetencijai priklausė įstatymų, susijusių su KGB, priėmimas, kadru skyrimas. Tačiau galutinį sprendimą dėl kadru skyrimo priimdavo politinis biuras, kurio narys buvo KGB pirmininkas. KGB pirmininkas buvo aukščiau administracinių organų skyriaus direktoriaus partinėje hierarchijoje ir net galėjo jį pakeisti. Direktorius taip pat negalėjo daryti įtakos jo vei-

klai ir taikytiems metodams, tad sovietinis saugumas buvo pakankamai savarankiškas ir nekontroliuojamas galėjo įgyvendinti savo operacijas. KGB apie savo slaptas operacijas informuodavo tik aukščiausias partines struktūras, kaip antai politinį biurą ir generalinį sekretorių. Tad Administracinių organų skyrius dėl glaudžių KGB ir partinių struktūrų sąsajų neturėjo realių svertų kontroliuoti KGB. Be to, nebuvo ribojamas KGB finansavimas, KGB gaudavo tiek kadru, kiek jam reikėjo. KGB partinei organizacijai, kuri taip pat buvo kontrolės mechanizmas, irgi nebuvo leista sužinoti apie slaptas KGB operacijas. Jos kompetencijai priklausė tik KGB darbuotojų elgesio kontrolė, idėjinis, politinis auklėjimas, švietimas. O regioninėms partinėms struktūroms net nebuvo suteikiama informacija, kiek KGB partinėje organizacijoje buvo narių. Partinės organizacijos narių bylos buvo saugomos specialiaame partijos komiteto sektoriuje, su ta informacija galėjo susipažinti partijos sekretorius ir jo pavaduotojas. KGB išskirtinumą rodo ir įvairios privilegijos, nes jo darbuotojai gaudavo mažesnes baudas ir didesnius paskatinimus. Tad KGB buvo pakankamai savarankiška ir privilegijuota institucija. Tačiau partija buvo labiau priklausoma nuo KGB teikiamos informacijos. Disponavimas asmenine ir tarnybine informacija apie partijos narius darė partiją priklausomą nuo slaptosios tarnybos. KGB savo politines galias ir įtaką šalies politiniams procesams galėjo įtvirtinti dėl to, kad disponavo informacija, kuri buvo svarbi priimant politinius sprendimus. Turėdamas informacijos monopolį, KGB galėjo ja manipuliuoti, ją suklustoti ir nutekinti tą, kuri galėtų pakenti atskiriems asmenims.

⁹⁵ *Deriabin P. Op. cit., p. 81.*

Nuo jo pateiktos informacijos priklausė ir įvairūs paskyrimai. KGB pirmininkai, kaip vietinės valdžios, partijos komiteto biuro nariai, galėjo daryti įtaką ir vietinės partinės nomenklatūros paskyrimams. Jie taip pat suteikdavo teisę ir leidimą išvykti į užsienį. Disponavimas reikalinga informacija buvo svarbus svertas kovojant dėl valdžios, ir KGB galėjo tuo pasinaudoti siekdamas savo tikslų, kad ir iškeldamas į valdžią sau palankų žmogų. Svarbi KGB funkcija buvo ir aukščiausių partijos lyderių fizinė apsauga, tad partinė vadovybė tapo dar labiau priklausoma nuo KGB⁹⁶.

Didėjantis KGB savarankiškumas, galia ir įtaka tarsi rodytų kilus tam tikrą konfliktą su partija. To kartais ir neišvengta, tačiau šias institucijas vienijo bendri ideologiniai ir politiniai tikslai. Saugumiečiai buvo lojalūs komunistai ir ištikimi partijai. Jie įgyvendino CK politinę liniją, tad jų veikla ir pagrindiniai tikslai buvo apibrėžti ir kontroliuojami partijos. Tačiau šių tikslų įgyvendinimas buvo paliktas KGB kompetencijai ir atsakomybei.

KGB pertvarkos laikotarpiu. 1985 m. M. Gorbačiovas tapo SSKP generaliniu sekretoriumi. Jo inicijuoti pertvarkos, viešumo, politinio liberalizavimo procesai nebuvo palankūs sovietiniam saugumui, nes mažino jos veiklos galimybes, o sumenkęs partijos prestižas atsiliepė ir KGB galioms. Tačiau KGB įtaka ir savarankiškumas buvo tokie tvirti, kad iš pradžių šie pokyčiai KGB nepaveikė. Tik pertvarkos procesams išibėgėjant, pradėjo silpnėti komunistų partijos pozicijos ir iškilo grėsmė visam režimui. KGB vadovybės netenkino

tokie pokyčiai ir jų pozicijos dėl šių procesų skyrėsi nuo reformatorių pozicijų. KGB veikla šiuo laikotarpiu neretai buvo kardinaliai priešinga M. Gorbačiovo politikai, bet jai pritarė konservatyvus partijos elitas. KGB nebegalėjo taip akivaizdžiai veikti prieš kitaminčius, tad turėjo keisti savo metodus ir užmaskuoti savo represines priemones, kurios skyrėsi nuo naujos M. Gorbačiovo politikos principų, bet kurių reikėjo nomenklatūros atstovams, siekiantiems išlaikyti šią valstybę⁹⁷. Tai rodo, kad KGB buvo svarbiau išsaugoti komunistinę santvarką ir ideologiją, o ne paklusti oficialiai partijos vykdomai politikai. KGB dėl pasikeitusių aplinkybių pakeitė savo funkcijas: užuot saugojęs sistemą nuo vidaus ir išorės priešų, susirūpino jos stabilumu ir politiniu saugumu⁹⁸.

Nors viešumo ir pertvarkos procesai buvo neparankūs KGB, jo turimi galios svertai kuri laiką apsaugojo šią instituciją nuo pokyčių. Jie darė įtaką M. Gorbačioviui, nes KGB pozicija ir turėjo įtakos jo paskyrimui komunistų partijos generaliniu sekretoriumi. Jis nesiėmė ryžtingų veiksmų, kad apribotų KGB valdžią, veiklą, savivalę, bet ne viskas buvo jo galioje. Dėl prasidėjusios pertvarkos ir viešumo politikos jis nebegalėjo užkirsti kelio KGB kritikai. Apie glaudžius jų santykius liudija ir tas faktas, kad M. Gorbačiovas leido Viktorui Čebrikovui pačiam paskirti savo įpėdinį, prieš pereinant į politinį biurą. V. Čebrikovas taip pat inicijavo įsakymus, kuriuos M. Gorbačiovas pasirašė 1989 m. balandžio 8 d. Šie teisės aktai partijos

⁹⁶ Deriabin P. Op. cit., p. 88–111.

⁹⁷ Op. cit., p. 313.

⁹⁸ Knight A. Op. cit., p. 316.

kritiką traktavo kaip kriminalinę veiklą. Didėjant nepasitenkinimui V. Čebrikovu, M. Gorbačiovas jį pašalino iš politinio biuro, tačiau tai nesumažino M. Gorbačiovo priklausomybės nuo KGB. M. Gorbačiovas labai greitai paskyrė naująjį KGB pirmininką Vladimirą Kriučkovą politinio biuro nariu. KGB, tarsi atsidėkodamas už apsaugą, vykdė kompromitavimo akcijas prieš M. Gorbačiovo kritikus. Tarptautinėje plotmėje jis vykdė slaptas operacijas, kurios turėjo padėti M. Gorbačiovui įgyvendinti planus, padaryti SSRS priimtina pasaulio bendruomenei ir gauti Vakarų paramą⁹⁹.

KGB požiūrį į vykstančius procesus ir šios institucijos santykius su partija atskleidžia KGB pirmininko V. Čebrikovo straipsnis, pasirodęs 1985 m. Jis partijos kritiką traktavo kaip „ideologinės diversijos“ išraišką ir ją atmetė kaip žalingą ir nereikalingą, nepriimtina. V. Čebrikovas svarbiausiu KGB tikslu šiuo laikotarpiu laiko pastangas užtikrinti, kad valdžios kritika neišprovokuotų masinės visuomenės kritikos, liberalių disidentų judėjimo, nes tai sukeltų sistemos griūtį. Tad KGB turi visą savo veiklą sutelkti kovoti su tariama ideologine diversija, t. y. su kitaminčiais, partijos ir KGB kritikais. Dabar KGB veikia ten, kur anksčiau veikė partinės institucijos, skaito paskaitas, rengia diskusijas ir skelbia straipsnius spaudoje savo tikslais¹⁰⁰. Gali būti, kad toks KGB funkcijų ir tikslų apibrėžimas šiuo laikotarpiu rodo tam tikrą komunistų partijos ir KGB darbo pasidalijimą, bet ne konfliktą. Iš šio straipsnio paaiškėja, kad KGB aukš-

čiausiai vadovybei pertvarkos procesai nepriimtini iš principo. Tačiau tokia KGB pozicija tik iš dalies prieštarauja reformatorių politikai, nes M. Gorbačiovas pasisakė tik už socialistinės sistemos reformavimą. Bet individualios KGB pozicijos, kuri prieštaravo oficialiai partijos politinei linijai, deklaravimas rodo tam tikrą KGB autonomiją sovietinėje politinėje sistemoje¹⁰¹.

Svarbiausi KGB tikslai šiuo laikotarpiu buvo labiau ideologiniai, t. y. išlaikyti visuomenės kontrolę, toliau tęsti ideologinę indoktrinaciją, išsaugoti socialistinę santvarką ir komunistinės ideologijos monopolį. KGB pirmininkas V. Čebrikovas šiuos KGB tikslus apibrėžia kaip moralinio tarybinių piliečių tyrumo išlaikymą, nes komunistinės moralės pažeidimai sudaro sąlygas ideologiniam ir politiniam nuopoliui. O galutinis KGB tikslas – visiškai izoliuoti žmones nuo Vakarų¹⁰² (tai buvo priešinga M. Gorbačiovo politikai). Dėl viešumo KGB neteko savo galios svertų, nebegalėjo taikyti tokių metodų kaip profilaktiniai pokalbiai, kompromitavimas, dezinformacija, kurie tapo neefektyvūs. Politinės situacijos, kuri išslydo iš M. Gorbačiovo kontrolės, negalėjo kontroliuoti ir KGB, kad ir kaip karštligiškai stengėsi išlaikyti komunistinio režimo *status quo*.

3. LSSR KGB politiniai ir ideologiniai aspektai

Okupuotose šalyse ideologinis ir politinis KGB pobūdis dar labiau išryškėja. Sovietinės valdžios ir jos represinių struktūrų veikla buvo paremta komunistine ideolo-

⁹⁹ Waller M. Op. cit., p. 41.

¹⁰⁰ The soviet system from crisis to collapse. Edited by A. Dallin, G. Lapidus. Oxford, 1995, p. 5–6.

¹⁰¹ Op. cit., p. 7.

¹⁰² Op. cit., p. 6.

gija, kuri užprogramavo prievartos ir teroro taikymą okupuotose šalyse. Sovietinė represinė sistema ir struktūra Lietuvoje, jų funkcijos ir veiklos prioritetai per visą okupacinį laikotarpį kito priklausomai nuo SSRS vidaus politikos pokyčių, santykių su SSKP. Komunistų partijos ir represinių struktūrų elgesį lėmė ideologizuotas okupuotos Lietuvos, kuri iki 1940 m. buvo demokratinė valstybė, vertinimas. Nегatyvų nepriklausomos Lietuvos traktavimą lėmė ideologiniai buržuazinės Lietuvos valdžios, kaip neva priešiškos lietuvių liaudžiai, vertinimai. Ypač neigiamai buvo vertinami buvę nepriklausomos Lietuvos politiniai ir visuomenės veikėjai, tremtiniai, kaliniai, stambūs ūkininkai ir partizanai. Tad okupuotos šalies gyventojai buvo laikomi potencialiais naujojo režimo priešais, ir tai visiškai nepriklausė nuo jų poelgių, veiksmų, tikrų ar tariamų nusikaltimų. Lietuvoje represinėms struktūroms per visą sovietinės okupacijos laikotarpį buvo keliamos užduotys įtvirtinti okupacinį režimą, būti komunistų partijos atrama šalyje ir palaužti ginkluotą ir neginkluotą antisovietinį pasipriešinimą. Sovietinių represinių struktūrų santykiai su Lietuvos komunistų partija buvo gana painūs. Lietuvoje pradėję veikti LSSR NKVD, NKGB, nors formaliai priklausė LSSR administraciniam aparatui, buvo centrinių SSRS represinių struktūrų padaliniai ir tiesioginiai jų politikos vykdytojai. LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. maj. V. Ponomariovo raštas SSRS KGB pirmininkui dėl Pabaltijo šalių KGB pasiūlymų rodo, kad, sprenddamas organizacinius struktūrinius reorganizavimo klausimus, KGB pirmiausia viską turi suderinti su SSRS AT

prezidiumu, kuris šiuos klausimus spręsti paveda vietinei valdžiai¹⁰³.

Lietuvos KGB politiniai ir ideologiniai aspektai išryškėja iš jam skiriamų komunistų partijos uždavinių, partinės veiklos bei KGB veiklos sričių, ideologizuoto antisovietinių jėgų traktavimo bei sovietinio saugumo metodologijos ir terminijos.

LSSR KGB santykiai su komunistų partija. Lietuvos komunistų partijai represinės struktūros buvo gyvybiškai svarbios išlaikant valdžią. Maskvai ir represinėms struktūroms vietinės komunistų partijos irgi reikėjo – kad politinėmis priemonėmis padėtų įgyvendinti socialistinius pertvarkymus, diegti marksistinę komunistinę ideologiją, kurti komunistinę visuomenę Lietuvoje ir kovoti su kitaminčiais. Tad šių struktūrų santykiai turėjo būti glaudūs. Šių santykių pobūdžiui turėjo įtakos ir tendencijos Maskvoje. Po 1954 m. ir Lietuvoje stengtasi stiprinti politinę ir partinę KGB kontrolę.

Komunistų partija įdėmiai sekė KGB veiklą, kad ji atitiktų partinius ir ideologinius reikalavimus, ir KGB partijai turėjo atsiskaityti už atliktus darbus¹⁰⁴. KGB veiklos prioritetai ir kryptys turėjo remtis ne tik SSRS KGB direktyvomis, bet ir SSRS ir LSSR komunistų partijos nurodymais. Tai dar viena partinės kontrolės ir įtakos sovietinių represinių struktūrų veiklai forma. Tačiau KGB atsiskaitydavo tik aukščiausioms partinėms institucijoms. Tai liudija ir KGB ataskaitos LKP centro

¹⁰³ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo gen. majoro V. Ponomariovo raštas SSRS KGB apie Pabaltijo šalių KGB pasiūlymus, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau LYA), f. K-1, ap. 46, b. 205, l. 95.

¹⁰⁴ LSSR KGB Klaipėdos ir Lietuvos jūrų baseino skyriaus viršininko plk. A. Armono pranešimo SSRS KGB pasitarime tezės, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 69, l. 115.

komitetui. KGB savo ataskaitose pranešdavo apie operatyvinę padėtį respublikoje, antisovietinius pasireiškimus, padėtį ir procesus atskirose visuomenės grupėse, išėivijoje ir kartu atsiskaito, kokių veiksmų ėmėsi KGB, kad užbėgtų už akių galimiems išsišokimams prieš komunistų partiją ir sovietinį režimą. Pavyzdžiui, pažymoje LKP CK dėl 600 m. krikščionybės įvedimo jubiliejaus¹⁰⁵, KGB informavo partinę vadovybę apie Katalikų bažnyčios veiksmus, susijusius su šiuo jubiliejumi, ir savo planus, kad bažnyčios akcijos nevirštų antisovietinėmis akcijomis. Ne tik KGB atsiskaitydavo partijai, bet ir LKP atsiskaitydavo Maskvai, kaip kovojama su režimo kritika, veiksmais, nukreiptais prieš valdžią. Tai rodo, kad LKP vadovavo ir buvo atsakinga už kovą su kitaminčiais, o KGB buvo atsakingas už priemonių, planų įgyvendinimą. Pavyzdžiui, LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus 1954 m. gegužės 25 d. rašte SSKP CK gen. sekretoriui N. Chruščiovui pateikė ataskaitą, kokių KGB ėmėsi priemonių prieš antisovietinę veiklą mokymo įstaigose¹⁰⁶. LKP CK pirmasis sekretorius kreipėsi į SSRS KGB dėl karinio laipsnio suteikimo LSSR KGB pirmininko pavaduotojui L. Martinkevičiui¹⁰⁷. Tai rodo LSSR KGB pavald-

¹⁰⁵ LSSR KGB pirmininko Petkevičiaus raštas LSSR CK dėl 600 m. krikščionybės įvedimo jubiliejaus, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 236, l. 86–90.

¹⁰⁶ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1954 m. gegužės 25 d. raštas SSKP CK gen. sekretoriui N. Chruščiovui apie KGB priemones neutralizuoti antisovietinę veiklą mokymo įstaigose, LYA, f. 1771, ap. 192, b. 1, l. 132–133.

¹⁰⁷ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus kreipimasis į SSRS KGB pirmininką armijos gen. I. Serovą dėl karinio laipsnio suteikimo LSSR KGB pirmininko pavaduotojui, LYA, f. 1771, ap. 194, b. 11, l. 4.

mą SSRS KGB, be kurio nei LSSR KGB, nei LKP savarankiškai negalėjo spręsti paaukštinimo klausimų.

Partija siekė daryti įtaką ir KGB operatyvinei veiklai, kurią jis turėjo derinti ne tik su centriniais padaliniais Maskvoje, bet ir savo vietine partine valdžia. LSSR KGB veiksmų kovojant su kitaminčiais plane pabrėžta, kad KGB turi organizuoti ir koordinuoti agentūrinę operatyvinę veiklą prieš kitaminčius, palaikydamas glaudžius ryšius su LKP CK ideologiniais padaliniais ir partiniais organais vietoje¹⁰⁸. Tad KGB veikė ne tik kaip represinė, bet ir kaip partinė ir politinė struktūra, atskaitinga už savo veiklą komunistų partijai. Tai atsispindėjo net jo operatyvinėje veikloje.

Nors Lietuvos komunistų partija ir stengėsi daryti įtaką KGB veiklai, gauti iš jo naudingos informacijos, tai ne visada pavykdavo dėl institucinio nesusikalbėjimo ir dėl KGB blogai atlikto operatyvinio, agentūrinio ir analitinio darbo. Sovietinei valdžiai gauti informaciją apie visuomenės nuotaikas buvo ypač svarbu įvairių krizių metu. Pavyzdžiui, LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešime po įvykių Čekoslovakijoje 1968 m. atsispindi bendradarbiavimo trūkumas ir aiški KGB kritika. A. Sniečkus 1969 m. kovo 27 d. susirinkime sakė: „partinės organizacijos turėjo nepakankamai glaudų kontaktą su saugumo institucijomis. Gal būt mūsų ideologiniai darbuotojai galėtų dažniau apsilankyti pas jus, kad galėtų būti įvykių kurse. Iš kitos pusės saugumo organai galėtų dažniau informuoti partines organiza-

¹⁰⁸ Pažyma apie operatyvinę padėtį ir pagrindines KGB veiklos kryptis pagal liniją buržuaziniai nacionalistai, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 639, l. 172.

cijas ideologinės veiklos klausimais¹⁰⁹. Tai, kokia partijai svarbi KGB teikiama informacija, atskleidžia ir LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus pranešimas 1969 m. vasario 14 d. operatyviniame pasitarime. Jis kritikavo KGB padalinius, nes „dėl mūsų analitinio darbo trūkumų, kenčia ir mūsų informacija tiekiamą partinėms institucijoms. Informacija apie ideologinės diversijos atvejus nebuvo savalaikė“¹¹⁰. Tačiau šie priekaištai ir nesutarimai tarp komunistų partijos ir KGB rodo ne tik nesuskalbėjimą, bet ir didėjančią KGB nepriklausomumą nuo Lietuvos komunistų partijos. N. Chruščiovo laikais KGB dar atsiskaitydavo LKP CK už savo veiksmus, su ja derindavo ir organizuodavo bendras akcijas. Tačiau po 1968 m. KGB ne tik suaktyvino veiklą, bet ir tapo savarankiškesnis, pavaldesnis Maskvai nei Vilniui. L. Brežnevo laikais KGB netgi nurodydavo Lietuvos partinėms struktūroms veiklos kryptis – kuriuos kitaminčius persekioti ir kokių priemonių prieš juos imtis. Su KGB padaliniais Lietuvoje glaudesnius ryšius palaikė tik LKP CK pirmasis ir antrasis sekretorius. KGB jiems teikdavo slaptą informaciją apie padėtį Lietuvoje, jie turėjo teisę parinkti kandidatus į KGB vadovybę. KGB vaidmuo Lietuvoje dar labiau sustiprėjo 1982 m., kai SSKP gen. sekretoriumi tapo čekistas J. Andropovas¹¹¹. Bendradarbiavimo trūkumas ir vis didėjančias KGB

savarankiškumas, tiesioginis KGB pavaldumas ir atskaitomybė Maskvai rodo, kokie painūs buvo sovietinio saugumo ir LKP santykiai.

Partinė sovietinio saugumo Lietuvoje kontrolė. KGB partinės organizacijos ir LKP CK Administracinių organų skyrius buvo tos struktūros, kuriomis LKP naudojosi, siekdamas paveikti ir kontroliuoti KGB veiklą. Partinė organizacija buvo ne tik vienas iš KGB kontrolės būdų, bet ir KGB kadru politinio auklėjimo struktūra. Ji darė įtaką ne tik saugumiečių idėjiniam auklėjimui, motyvacijai, bet netiesiogiai turėjo įtakos ir tarnybinei veiklai. Todėl partinė vadovybė buvo suinteresuota geru partinės organizacijos darbu, o partinė ir politinio auklėjimo veikla buvo nuolat prižiūrima partinės vadovybės¹¹². Partinių organizacijų tikslai buvo: auklėti čekistų kadrus ištikimybės komunistų partijai dvasia, pagerinti čekistų veiklą, skirtą kovoti su partijos ir valstybės priešais¹¹³. Nors vienas iš partinės organizacijos uždavinių buvo nuostata gerinti tarnybines veiklas ir kovoti su režimo priešais, iš tikrųjų ji turėjo nedaug svertų kištis į operatyvinę KGB veiklą. Ji buvo atsakinga už idėjinį ir politinį kadru švietimą, tai turėjo suteikti didesnę motyvaciją tarnybinei veiklai, stiprinti ištikimybę komunistų partijai ir komunistiniams idealams. KGB partinių organizacijų planai rodo, kad pagrindinis partinės veiklos tikslas „nuolatinis idėjinio – politinio ir kultūrinio lygmens gerinimas,

¹⁰⁹ LSSR KP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1969 m. kovo 27 d. pranešimas susirinkime, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 210.

¹¹⁰ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1969 m. vasario 14 d. operatyviniame pasitarime, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 38.

¹¹¹ Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2007, p. 494.

¹¹² Pažyma apie LSSR KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus darbo su kadrais 1982 m. ataskaitą, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 84, l. 103.

¹¹³ Apie kai kuriuos partinės organizacijos uždavinius, susijusius su KGB įkūrimu, LYA, f. 17377, ap. 1, b. 19, l. 4.

formuojant tvirtas jų idėjines pozicijas, sovietinį patriotizmą, internacionalizmą, aukštas politines ir moralines savybes¹¹⁴, „nepakantumą tėvynės priešams“¹¹⁵. Iš kokio pobūdžio literatūros mokėsi KGB kadrai, iliustruoja KGB Mažeikių skyriaus prašymas atsiųsti literatūros tokia tematika: „tyrimas ir neutralizavimas negatyvių procesų tarp kūrybinės inteligentijos ir akademinės bendruomenės; kenkėjiška veikla nacionalistinių elementų SSRS teritorijoje, penktųjų KGB padalinių kovos sritys stiprinant kovą su kenkėjiškomis apraiškomis ir buržuazinio nacionalizmo sutriuškinimas.“¹¹⁶ Tad partinės organizacijos vykdytas politinis ir ideologinis švietimas irgi turėjo įtakos KGB kadro požiūriui į pavyzdžiui, kitaminčius, jų veiklą, kaip priešišką sovietinei santvarkai.

Partinių organizacijų veikla – tai partiniai susirinkimai, kultūrinė veikla, pasikaitos, šviečiamoji veikla. Saugumiečiai buvo mokomi teorinių marksizmo ir leninizmo pagrindų, studijavo partijos suvažiavimų medžiagą, šalies vadovų kalbas. LSSR KGB Kauno miesto skyriaus darbo su kadrais 1978 m. plane nubrėžtos tokios ideologinio darbo gairės: „remiantis 1979 m. SSRS ir LSSR komunistų partijos CK ir jų suvažiavimų nutarimais KGB kadro ideologinį darbą nukreipti į idėjinį – politinį komunistų užgrūdinimą, sustiprinti

jų marksistinius – lenininius ir moralinius – etinius principus, kurie būtini čekistui, kaip partijos politiniam kariui.“¹¹⁷ Kai KGB darbuotojai susiduria su vakarietišku gyvenimo būdu, partinis ir ideologinis švietimas tampa dar svarbesnis, nes „operatyvininkams susidūrus su vakariečiais, jų gyvenimo būdu, svarbu rūpintis jų moraliniu ir ideologiniu tvirtumu“¹¹⁸. Partinės organizacijos veikla turėjo užtikrinti, kad saugumiečiai neišduotų, neišsižadėtų komunistinių idealų, nepabėgtų ir nepereitų dirbti Vakarų specialiosioms tarnyboms. Partinis vadovavimas KGB neapsieina be trūkumų ir komunistų partijos priekaištų, nes „vietinės, rajoninės partinės organizacijos vietoje mažai įsigilina į saugumo komiteto darbą, nevadovauja jiems kasdien, nuolat ir neteikia pagalbos jų kasdieninėje veikloje, nekreipia dėmesio jos partinių organizacijų veiklai ir partiniam jos darbuotojų auklėjimui“¹¹⁹. Tai kartu įrodo, kad partinėms organizacijoms neprieinama informacija apie operatyvinę skyriaus veiklą ir paties partinio, šviečiamojo darbo trūkumą ir neefektyvumą.

Partijos įtaka kadro paskyrimams į KGB irgi buvo dar vienas svirtas daryti įtaką KGB veiklai ir ją kontroliuoti. Partija stengėsi, kad kuo daugiau partiečių dirbtų šioje institucijoje. KGB darbuotojai buvo atrenkami ne tik iš komunistų partijos, bet ir partinių institucijų, kaip antai kom-

¹¹⁴ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus planas darbu su kadrais 1978 metams, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 57, l. 103.

¹¹⁵ Pažyma apie 5-ojo skyriaus darbą su kadrais, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 53, l. 170.

¹¹⁶ LSSR KGB Mažeikių rajono skyriaus laikinai viršininko pareigas einančio kpt. Jakučio prašymas atsiųsti literatūros čekistiniam auklėjimui 1969–1970 metams, LYA, f. K-1, ap. 9, b.41, l. 190.

¹¹⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus politinio – auklėjamojo darbo su kadrais planas 1982 metams, LYA, f. K-1, ap. 9, b.76, l. 27.

¹¹⁸ Pranešimo SSRS KGB pasitarime tezės, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 69, l. 118.

¹¹⁹ LSSR LKP CK biuro nutarimas apie ataskaitas LSSR KGB darbo 1956–1957 m., LYA, f. 1771, ap. 140, b. 11, l. 13–23.

jaunimo, partinių aukštųjų mokyklų¹²⁰. Dar vienos partijos kontrolės institucijos, LKP CK Administracinių organų skyriaus, darbo planų analizė rodo, kad ji daugiau dėmesio skyrė KGB darbo su kadrais ir partinių organizacijų veiklai. Nuo LKP CK Administracinių organų skyriaus galėjo labiau priklausyti kadro sudėtis. Pavyzdžiui, LSSR KGB pirmininkas gen. maj. K. Liaudis kreipėsi į juos dėl tarpininkavimo parenkant kandidatus į KGB mokyklą¹²¹. KGB partinės organizacijos taip pat pateikdavo jiems KGB darbuotojų partines charakteristikas. Tai galėjo turėti įtakos jų tolesnei karjerai. Pavyzdžiui, LSSR KGB nusiuntė Administracinių organų skyriui A. Raslano partinę charakteristiką, kurią parengė partinė organizacija¹²².

Kova su kitaminčiais – KGB ideologinės ir politinės veiklos aspektas. KGB kova su kitaminčiais nenutrūko visą sovietinės okupacijos laikotarpį. Tačiau KGB tik vykdė komunistų partijos politiką, o jo veikla buvo prižiūrima partijos vadovybės. Tačiau ši kova su kitaminčiais buvo vertinama ideologizuotai. KGB veikė ne tik šalies viduje, bet ir užsienyje – KGB kova su politine išeivijos organizacijų veikla buvo svarbus šios institucijos veiklos baras. Tai buvo kartu ir idėjų kova tarp Rytų ir Vakarų politinių sistemų, ideologijų. Kova

su Vakarų įtaka, kuri KGB terminu buvo vadinama kova su ideologine diversija, partinių ideologų nuomone, turėjo būti puolamoji, nes tai – klasinė kova, kova už tarybinį žmogų, jo garbę ir laisvę, socializmo ir komunizmo stiprinimą¹²³. Kadangi komunistų partija buvo atsakinga už komunistinės ideologijos plėtrą pasaulyje, šioje kovoje partinis, politinis vadovavimas KGB veiklai buvo neišvengiamas. „Saugumo organų darbas šioje sferoje, čekistinėje veikloje yra vadovaujamas partinių organų. Kiekvienas čekistas turi visada prisiminti, kad mūsų organų jėga yra partijos vadovavimas.“¹²⁴

Partinis vadovavimas labiau pasireiškia nustatant KGB veiklos kryptis, bet partijos numatytų uždavinių įgyvendinimas – tai jau KGB atsakomybė. Apie slaptas KGB operacijas buvo informuojama tik aukščiausia partinė vadovybė. Ideologinis KGB veiklos pobūdis ima ryškėti nuo septintojo dešimtmečio, kai atsisakoma masinių represijų, o imama naudoti daugiau ideologinio poveikio priemones. Tokie KGB veiklos ir metodologijos pokyčiai atspindi ir komunistų partijos keliamus tikslus. LSSR KGB miestų ir rajoninių padalinių operatyvinio personalo pasitarime 1967 m. komunistų partijos ir KGB kovos su „ideologine diversija“ uždaviniai ir tikslai buvo apibrėžti taip: „kaip partiniai organai mes turime padėti partinėms struktūroms ko-

¹²⁰ LSSR KGB 5-osios tarnybos 2-ojo skyriaus ataskaita apie darbą su kadrais 1982 metais, LYA, f. K-1, ap. 9, b. 84, l. 1.

¹²¹ LSSR KGB pirmininko gen. maj. K. Liaudžio 1956 m. vasario 9/10 d. raštas LKP CK Administracinių organų skyriaus viršininko pavaduotojui dėl tarpininkavimo parenkant kandidatus į KGB mokyklą, LYA, f. 1771, ap. 193, b. 13, l. 5.

¹²² LSSR KGB pirmininko pavaduotojo kadro reikalams raštas, papildantis raštą nr. 6/34445, LYA, f. 1771, ap. 208, b. 11, l. 26.

¹²³ Pranešimas apie Lietuvos KGB uždavinius kovoje su priešininko ideologine diversija įgyvendinant SSRS KGB 1968 m. gruodžio 27 d. nutarimą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 161.

¹²⁴ Pranešimas apie Lietuvos KGB uždavinius kovoje su priešininko ideologine diversija įgyvendinant SSRS KGB 1968 m. gruodžio 27 d. nutarimą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 163.

voje su buržuazine ideologija. Kompartija kovojo su „ideologine diversija“ sprendžia du uždavinius: leninizmo – marksizmo plėtra, sovietinių pasiekimų propagavimas, kova su antikomunizmu, buržuazine ideologija. Kaip partinė struktūra KGB padeda partijai kovoti su buržuazine ideologija, kovoti su ideologinės diversijos apraiškomis savo specifiniais metodais ir priemonėmis. KGB turi veikti šioje srityje, nes užsienio specialiosios tarnybos irgi vykdo ideologinę diversiją.¹²⁵

KGB organizaciniuose planuose nuo šeštojo dešimtmečio vis labiau pabrėžiami tokie kovos su „ideologine diversija“ metodai kaip profilaktika ir viešąją nuomonę formuojantys metodai – kompromitavimas, dezinformacija, propaganda. Jie ne tik padėjo kovoti su antisovietinėmis jėgomis, bet ir buvo naudingi formuojant komunistinę pasaulėžiūrą, kuriant, auklėjant, šviečiant komunistinę visuomenę, ypač tai pasakytina apie jaunimo komunistinį auklėjimą¹²⁶. Tai, kad šios priemonės įgyvendinamos vadovaujantis partiniais nurodymais, liudija, jog KGB šiuo laikotarpiu yra labiau politinė institucija.

KGB penktosios valdybos įkūrimas 1967 m. kovai su ideologine diversija penktųjų, kurie įsteigti SSKP CK nutarimu¹²⁷, rodo išskirtinį partinių struktūrų ir KGB dėmesį šiai veiklos sričiai. Kova

su antisovietinėmis jėgomis SSRS viduje ir užsienyje tampa viena iš prioritetinių KGB veiklos sričių. Įkūrus penktąją valdybą, ši kova tapo organizuotesnė, intensyvesnė.

Ideologinį sovietinio saugumo veiklos pobūdį rodo ir jo vartota terminija, atspindinti šios institucijos požiūrį į kitaminčius ir tai daro įtaką jos veiksams jų atžvilgiu. KGB agentūrinė operatyvinė veiklos kryptys, veiksmai prieš tam tikrus asmenis, socialines grupes buvo paremti ne tiek objektyvia informacija apie jų veiklą, nukreipta prieš valdžią ir jos politiką, kiek komunistine ideologija. Ideologija daro įtaką ne tik sovietinio saugumo operatyvinei veiklai, metodologijai, bet ir terminijai, KGB požiūriui į tam tikrus procesus, įvykius, visuomenės grupes. Asmenys, kurie, anot KGB, buvo potencialūs sovietinės santvarkos priešai ir galėjo būti verbuojami užsienio specialiųjų tarnybų veiklai prieš SSRS, buvo traktuojami kaip „socialiai pavojingas elementas“. Socialiai pavojinga aplinka, KGB terminais, buvo vadinama „negatyvi aplinka“. „Negatyvi aplinka“ – tai nepriklausomos Lietuvos veikėjai, buvę tremtiniai, kaliniai, partizanai, jų šeimos, vokiečių okupacijos metais bendradarbiavę su vokiečiais, dvasininkai, buvę antisovietinių organizacijų vadai ir nariai, turintys ryšių ir giminių Vakaruose¹²⁸. Pažymėtina, kad ideologizuotas šių visuomenės grupių traktavimas nepriklausė nuo asmenų elgesio ar konkrečių veiksmų. KGB manė, kad vien šių žmonių egzistavimas kėlė grėsmę sovietiniam režimui, nes pri-

¹²⁵ Planas LSSR KGB miestų ir rajoninių padalinių operatyvinio personalo pasitarimas apie 1967 m. darbo rezultatus, LYA, ap. 3, b. 663, l. 41–42.

¹²⁶ KGB darbo su ideologine diversija, kuri nukreipta į respublikos jaunimą praktika (LSSR KG 5-osios tarnybos), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 776, l. 24.

¹²⁷ Pranešimas apie Lietuvos KGB uždavinius kovoje su priešininko ideologine diversija įgyvendinant SSRS KGB 1968 m. gruodžio 27 d. nutarimą, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 671, l. 117.

¹²⁸ Pavyzdinis sąrašas klausimų analizuoti darbo su agentais iš negatyvios aplinkos praktika, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 715, l. 133–136.

minė nepriklausomą Lietuvą ar ginkluotą pokario pasipriešinimą. KGB juos priskyrė prie negatyvios aplinkos ir dėl galimo „negatyvaus“ poveikio visuomenei, ypač jaunimui. Toks ideologizuotas šių žmonių vertinimas lėmė ir atitinkamą KGB elgesį. KGB taikytų jiems ypatingas priemones, jeigu SSRS būtų ypatinga padėtis, pavyzdžiui, jei kiltų konfliktas¹²⁹. Todėl vienas iš pagrindinių penktosios KGB linijos uždavinių ir tikslų buvo stebėti, kontroliuoti šią aplinką, analizuoti joje vykstančius procesus. Tai įgyvendinti KGB pasitelkė agentus, patikimus asmenis¹³⁰.

Analizuojant sovietinio saugumo dokumentus atkreiptinas dėmesys į KGB vartojamus terminus, leksiką. KGB žodynas irgi suteikia daug informacijos apie KGB požiūrį į antisovietinį pasipriešinimą, rezistencinį judėjimą Lietuvoje, išsivijojusios Lietuvos laisvinimo veiklą JAV ir kitose valstybėse ir santykį su Vakarų demokratine, kapitalistine santvarka. Sovietinis saugumas angažuotai, ideologizuotai, tad priešiška ir iš anksto negatyviai vertina antisovietines jėgas Lietuvoje. Pavyzdžiui, partizanai vadinami „ginkluotais banditais“, žmonių grupė, suburta užpuldinėti valstybinius, visuomeninius pastatus – „gauja“ („banda“). Tačiau partizaninis judėjimas kilo siekiant gintis nuo okupantų. Dar viena partizaninio judėjimo traktuotė – „teroristinė ir diversinė veikla pokario laikotarpiu“. KGB leksikoje buvę kaliniai ir tremtiniai – „asmenys, anksčiau teisti už sunkius valstybinius nusikaltimus“.

Bažnyčia ir dvasininkų luomas vadinami „reakcinė katalikų dvasininkija“. Lietuvoje antisovietiskai nusiteikę inteligentai, buvę nepriklausomos Lietuvos mokslo, meno, politikos veikėjai, vadinami buržuaziais nacionalistais, nes jie yra nusiteikę prieš socialistinę santvarką ir jų tikslas yra atkurti buržuazinę santvarką, t. y. atkurti nepriklausomą Lietuvą. Tačiau šio apibūdinimo jie nusipelnė dėl savo veiklos, kitokios pasaulėžiūros, socialinės padėties praeityje. Visi veiksmai, nukreipti prieš socialistinę santvarką, yra įvardijami kaip „antivisuomeniniai veiksmai“ – t. y. veiksmai, sąlygoti buržuazinių atgyvenų, gresiantys valstybės saugumui ir galintys peraugti į nusikaltimą. Visa, kas asocijuojasi su Vakarais, jų tikra ar tariama įtaka socialistiniam lageriui, lietuvių visuomenei pateikiama labai neigiamai. Įvairiose traktuotėse yra daug negatyvumą simbolizuojančių būdvardžių. Iš dokumentų, nežinant to meto tarptautinės padėties, galima susidaryti įspūdį, kad galima tik bloga, slapta, kenksminga priešiška nusiteikusių Vakarų įtaka visuomenei, nors tai labiau kenkia SSRS režimui. Tai rodo ne tik priešiškumą, bet ir Rytų ir Vakarų konfrontaciją. Kad šis priešiškumas yra ideologinio ir pasaulėžiūrinio pobūdžio, rodo dažnas termino „ideologinė“ vartojimas. Pavyzdžiui, „ideologinė diversija“. Tai viena iš pagrindinių imperialistinių šalių ir jų ideologinių bei propagandinių centrų priešiškos veiklos formų. Taip gali būti įvardijami agitacinio, propagandinio pobūdžio veiksmai, kuriais siekiama paskatinti antisocialistines tendencijas ir jomis pasinaudoti, tikintis susilpninti socialistinę santvarką. Ideologinė diversija siekia daryti įtaką sovietinei ideologijai, politikai, ekonomikai, moralei, teisei, kultūrai,

¹²⁹ Dėl SSRS MVD 1968 m. kovo mėn. 31 d. įsakymo nr. 140cc ir 1984 m. balandžio mėn. 11 d. bendro SSRS KGB ir SSRS MVD nr. M/26cc ir Nr M/37cc., LYA, f. K-1, ap. 46, b. 2665, l. 7–8.

¹³⁰ Pažyma apie darbo su agentais iš negatyvios aplinkos, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 161, l. 26–28.

mokslui. Tai yra politinės kovos, kurią kovoja kapitalistinės šalys ir jų specialiosios tarnybos, buržuazinės partijos, užsienio emigraciniai centrai, priešiški elementai šalies viduje, atmaina, jie siekia pakirsti SSRS santvarkos pagrindus, organizuoja slaptas politines, ideologines, ekonomines, karines ir kitas akcijas. Jų įtaką apibūdinama kaip „priešiška“, „idėjiškai kenksminga“, „ideologiškai kenksminga“. Lietuvių išeivija aktyviai kėlė Lietuvos okupacijos klausimą tarptautinėje arenoje ir taip kenkė SSRS autoritetui. KGB jų organizacijas ir veiklą, idėjas irgi įvardijo neigiamai. Lietuvių išeivijos organizacijos vadinamos „reakcinėmis emigrantų organizacijomis“, „reakcinės emigracijos ideologiniais centrais“. Sovietinei santvarkai palankios jėgos, KGB priedangoje veikiančios komunistinės pakraipos organizacijos, spauda Vakaruose vadinamos „progresyviomis jėgomis“, t. y. atstovaujančiomis pažangioms jėgoms.

Darytina išvada, kad partinės institucijos, kaip antai partinė organizacija ir LKP Administracinių organų skyrius, nedarė realios įtakos KGB operatyvinei veiklai. Tačiau jų vykdytas politinis auklėjimas, švietimas darė netiesioginę įtaką jų tarnybinei veiklai, nes formavo negatyvų kitaminčių įvaizdį, turėjo įtakos jų vertinimams ir vartojamai terminijai.

Išvados

Sovietų slaptoji tarnyba buvo vienas svarbiausių sovietinės totalitarinės sistemos elementų ir atramų, be kurios šis režimas nebūtų galėjęs išsilaikyti ir egzistuoti. Bolševikai savo politiką formavo remdamiesi komunistine ideologija, kurios vieni iš pagrindinių elementų buvo prievarta,

diktatūrinis valdymas. Slaptoji policija dėl jai suteiktų galių padėjo komunistų partijai įgyvendinti užsibrėžtus tikslus, įtvirtinti totalitarinį režimą. Tačiau sovietinei slaptajai tarnybai ne tik buvo priskirtos baudžiamosios, represinės funkcijos, bet ir buvo keliami ideologinio ir politinio pobūdžio tikslai – padėti partijai įgyvendinti vidaus ir užsienio politiką, saugoti komunistinę santvarką ir ideologiją, kartu su kitomis ideologinėmis institucijomis vykdyti ideologinę indoktrinaciją. Ši veikla ir išskirtiniai reikalavimai lėmė išskirtinę slaptosios tarnybos padėtį SSRS.

Nors sovietinei slaptajai tarnybai buvo keliami politiniai ir ideologiniai tikslai, o jos veiklos sėkmė buvo svarbi režimo išlikimui, santykiai su partija, jos vadovybe buvo permainingi. VČK, GPU ir KGB vykdė partijos politiką ir buvo jai pavaldūs; ketvirtajame dešimtmetyje ji buvo Stalino kovos su asmeniniais priešais įrankis, kuris buvo panaudotas ir prieš pačią partiją. Postalininiu laikotarpiu, sovietinei valdžiai keičiant savo vidaus ir užsienio politikos įgyvendinimo priemones, savo veiklos pobūdį keičia ir KGB. Šalia represijų, KGB vis dažniau pasitelkia ideologines ir profilaktines priemones, kurios turėjo tik padėti susidoroti su kitaminčiais.

1954–1990 m. partija stiprina partinę ir politinę KGB kontrolę – įkuria partinę organizaciją, kuri vykdo kadru partinę mokomąją ir šviečiamąją veiklą. Partinis ir ideologinis švietimas svarbus ne tik saugumiečių darbinei motyvacijai, bet ir operatyviniam darbui, nes turėjo įtakos darbo metodams, terminijai. Administracinių organų skyrius turi tam tikrų svertų daryti įtaką kadru sudėčiai.

Ideologinis slaptosios tarnybos pobūdis dar labiau išryškėja okupuotose šalyse dėl jai skiriamų funkcijų bei okupuotos šalies ir jos gyventojų traktavimo. Tai darė įtaką ir KGB veiksams bei taikytoms priemonėms. LSSR KGB, kaip ir LKP, buvo pagrindinė komunistinio režimo atrama Lietuvoje. Nuo jo pateikiamos informaci-

jos priklausė komunistų partijos politika ir veiksmai. KGB ne tik padėjo komunistų partijai įtvirtinti savo valdžią, bet ir kovojo su opozicinėmis jėgomis tiek šalies viduje, tiek užsienyje. Vis dėlto LSSR KGB buvo pakankamai savarankiška nuo vietinės politinės ir partinės valdžios institucija.

POSITIONS OF SOVIET SECRET SERVICE IN TOTALITARIAN SOVIET UNION

Kristina Burinskaitė

S u m m a r y

Soviet Secret service was one of the main pillars of totalitarian soviet system. Bolshevik party formatted it's policy according communist ideology, where violence, dictatorship were one of the most important elements. Soviet secret service helped to implement their goals, consolidate Bolshevik power and regime. But it did not implement just punitive, coercive functions, but Bolsheviks prescribed to them also political and ideological functions – to help to communist party implement it domestic and foreign policy, to protect communist system and ideology. Such functions made this institution exceptional in USSR. Despite such important functions the relationship between communist party and soviet secret service was quite complicated and changeable. If Cheka, GPU and KGB were strictly subordinated to the party, but Stalin made it his instrument in fighting with his personal enemies and used against party itself in the 1930s.

In 1954–1991 Communist party tried to strengthen political and party control of KGB, but introducing party institution inside KGB and department of

administrational agency. Party organisation organised and implemented educational and ideological work with personnel, that was important for the personnel motivation, influences its methods, usage of terminology. Department of administrational agency had some influence toward the personnel appointment. But these structures weren't sufficient in controlling KGB.

After Stalin's' death in 1953, when soviet began to change the way of implementation of it's domestic and foreign policy, KGB also changed it activity and methods. KGB started more often to use ideological means and prophylactics, that just helped in hashing the dissidents. Ideological nature of KGB became more obviously in-occupied countries because of ideological treatment of people in occupied countries and of the antisoviet movement. It influenced KGB activity and used methods. KGB and communist party were the main pillars of communist regime in Lithuania. KGB help to communist to keeps its power, fights with the antisoviet powers in Lithuania and emigration.

*Įteikta 2008 08 14
Parengta skelbti 2008 10 24*